

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Mehdili Səid Akif oğlu

“Maliyyə Bazarının fundamental təhlili” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifrəsi və adı:

060403 “Maliyyə”

İxtisaslaşma:

“Maliyyə bazarları”

Elmi rəhbər:

i.e.n.dos. Q. İ.Əliyev

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n, dos. R.A.Bəşirov

Kafedra müdiri:

i.e.d.prof. Ə.Ə.Ələkbərov

BAKI-2017

Mündəricat

Giriş.....	3
I FƏSİL. Maliyyə Bazarının müasir vəziyyəti.....	5
1.1 Maliyyə Bazarı və onun tərkib elementi olan kredit təşkilatları və banklar	5
1.2 Sığorta şirkətləri və investisiya fondları	15
1.3 Qiymətli kağızlar bazarının vəziyyəti.....	23
II FƏSİL. Maliyyə Bazarının Fundamental Təhlili.....	30
2.1 Bankların maliyyə bazarında yeri və rolu.....	30
2.2 İstehsal sahələrinin inkişafında sığorta şirkətlərinin və investisiya fondlarının rolu.....	39
2.3 Qiymətli kağızların iqtisadi inkişafda rolu.....	52
III FƏSİL Maliyyə Bazarının inkişaf istiqamətləri və onu tənzimləyən dövlət institutları.....	63
3.1 Mərkəzi Bankın maliyyə bazarının inkişaf istiqamətlərində rolu.....	63
3.2 Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası maliyyə bazarının inkişaf meyilini müəyyən edən orqan kimi	70
NƏTİCƏ.....	75
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	78
SUMMARY	
PE3IOME	
REFERAT	

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Ölkə iqtisadiyyatı analiz edilərkən ilk olaraq onun maliyyə bazarlarına xüsusi diqqət yetirilir. Hər bir iqtisadi sistemində özünəməxsus maliyyə bazarı strukturu və siysəti vardır. Məsələn iqtisadi sistemin inzibati tələb olunan amirlik formasının maliyyə bazarları bazar iqtisadi formasının maliyyə bazarları ilə tam olaraq fərqlidi. Maliyyə bazarlarını araşdırarkən onu 2 cəhətdən: fundamental və texniki cəhətdən analiz edirlər. Vaxtilə ciddi mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyata malik olan Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra iqtisadiyyat bazar iqtisadi sistemində keçmiş və bu da özlüyündə ölkənin maliyyə bazarının köklü dəyişikliyi və yenidən bərpasını tələb etmişdir.

Maliyyə bazarlarında əmtəə kimi maliyyə resursları əsas rol oynayır. Daha açıq desək, maliyyə bazarı iqtisadi subyektlər arasında pul vəsaitlərinin bölgüsünü təmin edir. Maliyyə bazarının başlıca məqsəd və vəzifəsi pul vəsaiti və resurslarının səmərəli formada səfərbər edilməsini və maliyyə resurslarının ehtiyacı olan iqtisadi subyektlərə ötürülməsini təşkil etməkdən ibarətdir. Maliyyə bazarının zəruriliyinin təmin edən faktoru maliyyə ehtiyatlarının qeyri-bərabər bölgüsüdür.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Maliyyə sisteminin həlqələrindən olan maliyyə bazarı dissertasiya işinin obyektini təşkil edir. İşin predmetini isə maliyyə bazarının ümumi və onun strukturlarının-kommersiya banklar, investisiya fondları, sığorta şirkətləri və s fundamental təhlilini əhatə edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi mövcud iqtisadi durumda maliyyə bazarlarının nəzəri əsaslarının öyrənilməsi, fundamental təhlilin yollarının araşdırılması, təhlil nəticəsində problemlərin müəyyən edilməsi, onların həlli yolları tapılması və elmi yanaşmadan davranaraq təkliflərin verilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları. Dissertasiya işində Dövlət Statistika Komitəsinin statistik məlumatları, Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası, AR Maliyyə Nazirliyinin, Mərkəzi Bankın, Vergilər Nazirliklərinin rəsmi yekun

hesabatlarından, Milli Depozit Mərkəzinin və Bakı Fond Birjasının rəsmi statistik göstəricilərindən, Milli Məclis və Prezident tərəfindən imzalanmış normativ hüquqi qərar və sərəncamlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

Mövcud iqtisadi sistemdə maliyyə bazarının fundamental təhlili tədqiq edilmiş, bu təhlilin yerli iqtisadi subyektlərə tətbiqi və bu zaman yaranan problemlərin aradan qaldırılması məsələləri ümumi formada həll edilmişdir. Əsas seqmentlər kimi qəbul edilən pul, sığorta və kredit bazarları, valyuta və kapital bazarlarının işlək mexanizmi tədqiq edilmiş və onların qarşılıqlı münasibətləri müəyyən edilmişdir. Dünya maliyyə bazarlarına yeni-yeni gələn və tətbiq olunan investisiya fondları haqqında ətraflı məlumat yığılmış və bu yeni subyektlərin Azərbaycanda fəaliyyət göstərməsi üçün bazar araşdırılmış və rəqabətli bir bazarın yaranması müəyyən edilmişdir. Maliyyə bazarının inkişaf yollarının əsas istiqamətləri müəyyən olunmuş və elmi cəhətdən lazımı tövsiyə və təkliflər verilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işindən maliyyə bazarının fundamental təhlili, respublikamızda iqtisadi subyektlər üzrə bu təhlilin daha geniş yayılması üçün təklif və tövsiyələr verilmiş, həmçinin bu sahə üzrə dövlət tərəfindən hazırlanacaq layihə və proqramlarda istifadə oluna bilər. Dissertasiya işi giriş hissədən, üç fəsildən, nəticə-təkliflər, ədəbiyyat siyahısından və əlavələrdən formalaşaraq 85 səhifəni əhatə edir. Dissertasiya işində ümumi olaraq 3 diaqram, 5 cədvəldən və 3 sxemdən istifadə edilmişdir. I fəsildə maliyyə bazarının hazırkı vəziyyəti və onun bir neçə seqmenti olan banklar, sığorta şirkətləri, qiymətli kağızlar haqqında məlumat verilmişdir. II fəsildə həmin seqmentlərin fundamental təhlili analiz edilmişdir. III fəsildə isə maliyyə bazarının inkişaf istiqamətlərini və onu tənzimləyən dövlət institutları, xüsusilə Mərkəzi Bank, habelə Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası barəsində geniş biliklər oxucuya verilmişdir.

I Fəsil. Maliyyə Bazarının Müasir Vəziyyəti

1.1 Maliyyə Bazarı və onun tərkib elementi olan kredit təşkilatları və banklar

Maliyyə bazarı pul vəsaitləri hərəkəti təşkilinin xüsusi forması olmaqla, maliyyə münasibətləri çərçivəsində alqı-satqı əməliyyatlarının məcmusudur. Fond tələb və təklif arasındakı axını nizamlayan idari və hüququ qaydaların malik olduğu və fond transferi əməliyyatlarının reallaşdığı bazarlara “Maliyyə Bazarları” adı verilmiş və onun tərkibinə kapital və pul bazarları daxildir. Maliyyə bazarlarının meydana gəlməsi obyektivdir o, dövlətin, həmçinin müxtəlif təşkilati-hüquqi çərçivəyə sahib olan müəssisələrin fəaliyyəti ilə əlaqəli olaraq formalaşır və təkmilləşir. Maliyyə bazarı elə bir bazar formasıdır ki, əmtəə kimi burada maliyyə resursları əsas rol oynayır. Yəni bu bazarda maliyyə resursları alınıb-satılır. Maliyyə bazarlarının meydana çıxmasının əsas faktorlarından biri maliyyə ehtiyatlarının qeyri-bərabər bölgüsüdür. Maliyyə bazarının funksiyaları və mahiyyətini aşağıdakı göstəricilərlə xarakterizə edə bilərik:

- 1) Pul vəsaitlərinin bir kreditordan digərinə, daha doğrusu (borc alana) köçürülməsini təmin etmək;
- 2) Alıcı ilə satıcıyı bazarda bir ortaq məkanda görüşdürmək və satışa çıxarılan qiymətli kağızların və ya aktivlərin real bazar dəyərini müəyyənləşdirmək;
- 3) Maliyyə bazarı investora investisiya və yatırımlarını həyata keçirmək üçün əlverişli şərait və məkan yaradır;
- 4) Başlıca funksiyalardan biri olan köçürülmə xərclərinin minimallaşdırılması maliyyə bazarının öhdəliyidir;

Maliyyə bazarı vəsait mənbələri baxımından 2 qrup bazara ayrılır:

- a) Milli (daxili) maliyyə bazarı

b) Dünya maliyyə bazarı

Milli (daxili) maliyyə bazarı resursları ölkənin daxili mənbələri hesabına formalaşır. Bu halda ölkə maliyyə resursları başqa bir ölkənin cəlb etsə də, onun çəkisi çox cüzi olur. Dünya maliyyə bazarına gəldikdə isə burada resurslar müxtəlif dövlətlərin vətəndaşlarının vəsaitləri hesabına yaranır.

Dünya maliyyə bazarı müxtəlif rezidentlərin resursları hesabına formalaşır və aşağıdakı xüsusiyyətləri özündə əks etdirir:

- 1) İnkişaf etmiş struktura
- 2) Yüksək sabitliyə
- 3) Alıcı və satıcıların maraqlarının qorunması sistemi
- 4) Bazarın alətlərinin yüksək etibarlılığı və likvidliyi
- 5) Dəqiq informasiya sisteminin mövcudluğu
- 6) Bazarda maliyyə resurslarının və satış əməliyyatları həcmının olduqca böyük olması
- 7) Bazarın yüksək səmərəliliyi
- 8) əməliyyatları tənzimləyən təkmilləşmiş qanunvericilik bazası
- 9) Maliyyə bazarında dövlət tənzimlənməsinin və nəzarətinin yüksək həddə olması.

Çeşidliyinə görə maliyyə bazarlarını aşağıdakı formada qruplaşdırmaq mümkündür:

1) bu bazardan faydalananlar nəzərindən: fond tələb etmək üzrə iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdə şirkətlər, şəxslər, hökumət, mərkəzi, xarici sərmayədarlar, bələdiyyə idarələri kimi bir neçə investor gəlir. Kapital bazarına şirkətlər səhm və istiqrazlarını satmaq üçün gəlirlər. Sərmayə bazarlarında I və II əl kapital alqı-satqıları

həyata keçirilə bilər. Şirkət ümumiyyətlə ortamüddətli kreditlərini sığorta və banklardan əldə edirlər. Xəzinə istiqrazları xüsusən orta və uzunmüddətli istiqrazları dövlət borcları içində önəmlidir. Bunlar açıq bazarda satılır.

2) alətin tipi: istiqraz və səhm;

3) alətin müddəti: qısamüddətli 1 gündən- 1 ilədək, ortamüddətli 5-10 ilədək və daha uzunmüddətli alətlər;

4) mərkəzləşmə dərəcəsi: bazarlar ölkə və regional əhəmiyyətli olur. Ölkənin istənilən yerindən buraya tələb və təklif gələ bilər;

5) I və II bazarlar. I bazara bəzən İPO(İnitial Public Offer) deyilir. Yeni qurulan şirkətlərin səhm və istiqrazlarının satışı ilk olaraq bu bazarda baş verir və burada möhtəkirlilik yoxdur. II Bazardakı əməliyyatların böyük əksəriyyəti bundan əvvəl bazara çıxarılan qiymətli kağızların investorlar tərəfindən alqı-satqısıdır, fondlar saxlanması deyildir. Buna II prosedurlar da deyilir. Səhm və istiqraz yeni-yeni bazarlara çıxan zaman, bunlar ilk bazara daxil olur və ilk satış burada reallaşdırılır. İnvestorlar əldə etdikləri qiymətli kağızları satmaq fikrinə düşdükləri zaman II bazara daxil olurlar. Burada möhtəkirlilik halları yarana bilər, belə ki qiymətli kağızları bu bazarda ucuz alıb baha satmaq imkanı yaranır.

Müddəti baxımından maliyyə bazarı 2 yerə bölünür: qısa müddətli (pul bazarı) və uzun müddətli (sərmayə bazarı) kimi.

1) Pul bazarı qısa fond təkliflərinə əsaslanan qısa müddəti əhatə edən fond tələblərinin qarşılaşdığı bazardır¹. Fiziki və hüquqi şəxslərin üçün dövriyyə vasitələrinə ehtiyac duyulduğu təqdirdə qısamüddətli fondlar ortaya çıxır .

¹ Zahid Məmməd "Bank fəaliyyətinin əsasları" Bakı-2015

2) Kapital bazarı uzunmüddətli fond təklfləri ilə uzun müddətə olan fond tələblərinin qarşılaşdığı bir bazardır². Burada uzunmüddətli fondlar alınır –satılır. Uzunmüddətli fondlar daha sonra huquqi şəxslərin mənfəətləri və amortizasiya ayırmaları hesabına ödənilir.

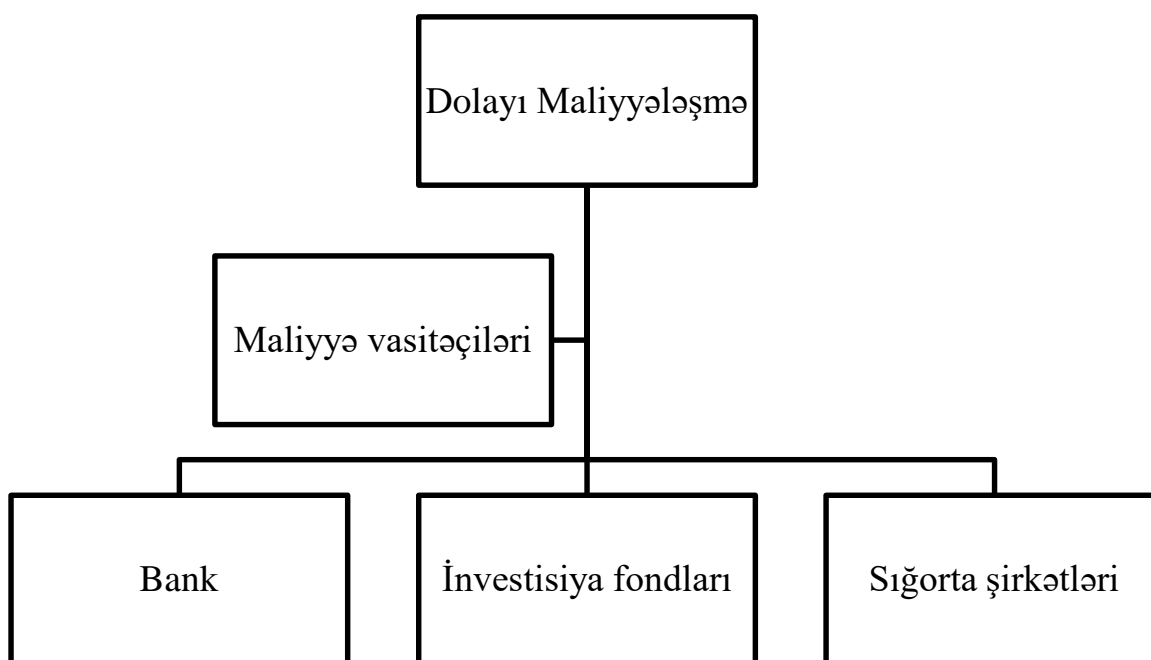
Maliyyə alətləri maliyyə bazarında alış-satış obyektidir. Daha aydın, pul vəsaiti vasitəsilə maliyyə alətləri yığım sahiblərin tərəfindən investora ötürülür. Maliyyə qurumlarına gəldikdə isə onlar bu prosesdə vasitəçilərdir. Onların işi pul sahiblərindən vəsaiti cəlb etməklə layihəçiyə ötürməkdir. Başqa sözlə, maliyyə qurumları maliyyə bazarında iştirakçı kimi çıxış edirlər. Maliyyə bazarı pula ehtiyacı olanla əlavə pul vəsaitinə malik olan arasında maliyyə qurumlarının və maliyyə alətləri vasitəsi ilə körpü yaradan yerdir. Bağlanan müqavilənin xarakterinə uyğun olaraq maliyyə alətlərinin alqı-satqısı zamanı maliyyə bazarını forvard və spot bazarına ayırmaq olar. Maliyyə alətlərinin alqı-satqısı spot bazarında dərhal baş verir və ödəniş edilən anda qiymətli kağızın sahibinin külli sərəncamına keçir. Forvard bazarı isə qabaqcadan razılıq əsasında müəyyən edilmiş qiymətlə maliyyə alət və vəsaitlərin müəyyən tarixdən sonra alqı-satqısını nəzərdə tutur. Bəzən bu bazarın alətləri törəmə qiymətli kağız da adlandırılır. Törəmə qiymətli kağızlara bir neçəsini misal olaraq-variant, opsiya və fyuçerləri göstərə bilərik. Spot bazarı forvard bazarı ilə müqayisədə riski aşağı olur. Tərəflər infilyasiya, birja kurslarının dəyişməsi, faiz dərəcələrində təbədüdlər və s, digər səbəblərə bağlı olan amillər üzündən forvard bazarında itkilərlə qarşılaşa bilərlər. Amma risklilik çox olsada, spot bazarına nisbətə bu bazarda qiymətli kağızlar daha baha qiymətə satılır.

Dövlət qiymətli kağızlar və korporativ qiymətli kağızlar bazarı olmaqla maliyyə bazarının alətlərinin elementləri üzrə təsnifləşdirmək mümkündür. Maliyyə bazarında dövlətin emitent rolunda iştirak etməsi, borclanma vasitəsilə büdcə kəsrinin örtülməsi ilə

² Zahid Məmməd “Bank fəaliyyətinin əsasları” Bakı-2015

əlaqədardır. Korporativ maliyyə alətləri isə özəl sektorun maliyyə tələbatlarının ödənilməsinə xidmət göstərir. İqtisadiyyatda dövlətin borcunun get-gedə ağırlığının artması özəl qurumlara maliyyə axının azalmasına səbəb olur. Belə halın uzun müddət davam etməsi nəticə etibarilə investisiyanın azalmasına gətirib çıxarır və iqtisadiyyatın artım tempinin aşağı düşməsinə yol açır. Dolaylı maliyyə vəsaitləri fonunda hüquqi və fiziki şəxslər kimlər ki əmanətçilər adlanır öz vəsaitlərini müəyyən edilmiş zaman və faiz ödənişləri şərtində maliyyə institutlarına yerləşdirirlər. Daha sonra həmin vəsaitlər maliyyə institutları tərəfindən kredit formasında ehtiyacı olan qurumlara verirlər və beləliklə borcverənlə borcalan arasında qarşılıqlı asılılıq yaranır və buda maliyyə sistemini təzahür edir. Maliyyələşmədən bəhs etmişkən maliyyələşmənin iki forması vardır: birbaşa və dolaylı maliyyələşmə. Birbaşa maliyyələşmə borc bazarı və səhm bazarı ilə formalaşır. Dolaylı maliyyələşməyə gəldikdə onu aşağıdakı sxemdə təsvir edə bilərik:

Sxem № 1.1

Bank – əmanətlərin və ya digər geri qaytarılan vəsaitlərin fiziki və hüquqi şəxslərdən cəlb edilməsi, öz hesabına və öz adına kreditlərin verilməsi, həmçinin müştərilərin razılığı əsasında hesablaşma-kassa və köçürmə əməliyyatlarını ümumi halda gerçəkləşdirən hüquqi şəxsdir. Banklar pul vəsaitlərini müvəqqəti olaraq cəlb edir, müəyyən edilmiş şərtlər daxilində ödəncilik qaytarmaqla, müddətli və təminatlı olmaqla sərəncamda olan pul vəsaitlərini öz hesabına və öz adından yerləşdirə bilər. Bir maliyyə institutu kimi banklar fiziki və hüquqi şəxslərə hesablar açır onların adı ilə əməliyyatlar həyata və habelə iqtisadi subyektlərə də müxtəlif maliyyə xidmətləri göstərə bilər.

Azərbaycan Respublikasının Banklar haqqında qəbul edilmiş son 30 iyun 2009-cu il tarixindəki dəyişiklik və əlavələrə uyğun olaraq qanunun 2.1 maddəsinə əsaslanaraq ölkənin bank sistemi Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bank və kredit təşkilatlarından ibarətdir. Azərbaycan Respublikası ərazisində bank və BOKT (bank olmayan kredit təşkilatlarının) fəaliyyəti MBNP (Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası) tərəfindən verilən xüsusi lisenziyalar sayəsində həyata keçirilir. Bank açıq səhmdar cəmiyyəti formasında olmaqla ən azı üç fiziki və hüquqi şəxsin iştirakı ilə yaranır. Bankın səhmdarı kimi fondlar, birliklər, siyasi partiyalar və s qeyri-kommersiya təşkilatları çıxış edə bilməzlər. Banklar yalnız adlı səhmlər buraxmaq iqtidarında olur, imtiyazlı səhm sahiblərini çıxmaq şərti ilə digər səhmdarlar səs vermək hüququna malikdirlər. Bankın idarəedilməsi səhmdarlar arasında bərabərhüquqludur.

Bankların özlərinin diqqət yetirməli olan iki əsas məsələ məcmu kapital ilə likvid ehtiyatlarıdır ki, banklar daim bunları nəzarət altında saxlamalıdır. Digər bir diqqət olunması məqamları isə öhdəliklərin vaxtında yerinə yetirilməsi, zərərlərin minimuma endirilməsi üçün aktivlərinin dəyərdən düşməsinin qarşısı alınması tədbirlərin görülməsi, mühasibat və digər rəsmi sənədlərin tərtibi mövcud qanunvericiliklə həyata keçirilməsi, bank nəzarət mexanizmlərini təkmilləşdirməli və zərərin maksimum dərəcədə azaltmaq üçün aktivlərin bölüşdürülməsi (diversifikasiyası) təmin olunmalıdır.

Bankı analiz edərkən ən əsas fundamental təhlil metodundan istifadə edilir. Fundamental təhlilin məğzini balans modeli təşkil edir, o da aşağıdakı bərabərlik şəkilində göstərilir:

$$\text{Aktivlər} = \text{Borc kapitalı (öhdəliklər)} + \text{Kapital}$$

Bankın kommersiya fəaliyyətini qiymətləndirməyə aşağıda sadalanan parametrlər üzrə aparılır:

- 1) aktivlər və cəlb edilmiş şəxsi vəsaitlər üzrə struktur keyfiyyəti;
- 2) funksional analiz əsasında cari xərclərin dinamikası;
- 3) ümumi və xalis gəlirlərin ölçüləri;
- 4) gəlirin dekompozisiya təhlili;
- 5) şəxsi kapitalın multiplikatorunun effektivliyi;
- 6) səhmdar kapitalın dəyər qiymətləndirilməsi;
- 7) əlavə edilmiş dəyər;
- 8) ümumi və xalis gəlirlərin ölçülərinə, gəlirin normasına və cari əməliyyat xərclərinə müəyyən təsir göstərən amillər və s.

Bankın aktivlərinə nağd vəsaitlər və digər ödəniş vəsaitləri, mərkəzi bankdakı hesablar, maliyyə sektoruna verilmiş avans və kreditlər, müştərilərə verilmiş avans və kreditlər, əsas vəsaitlər, investisiyalar və digər aktivlər daxildir. Azərbaycanda Mərkəzi Bankda daxil olmaqla 32 bank fəaliyyət göstərir ki, bunların 27-i öz aktivləri barəsində məlumatı 2016-cı ilin 3-cü rübündə göstərmişdilər. Aşağıdakı cədvəldə aktivlərin həcmi sıralama ilə görə bilərsiniz:

Ölçü vahidi:AZN-lə

1	Kapital Bank	2,807,376,250
2	Paşa Bank	2,782,552,880
3	Xalq Bank	1,748,534,116
4	AccessBank	1,054,089,882
5	Bank Respublika	912,521,000
6	Azər Türk Bank	807,630,702
7	Unibank	727,674,009
8	Azərbaycan Sənaye Bankı	636,406,150
9	Bank of Baku	549,542,430
10	Nikoil Bank	537,114,037
11	DəmirBank	530,152,140
12	Rabitəbank	510,851,000
13	TuranBank	508,011,000
14	AGBank	506,807,840
15	Muğanbank	484,725,000
16	AtaBank	479,448,630
17	VTB Bank Azərbaycan	431,933,689
18	Yapı Kredi Bank Azərbaycan	415,973,750
19	Bank Silk Way	393,507,780
20	AFB Bank	293,839,718

21	Expressbank	287,087,000
22	Amrahbank	262,149,632
23	Bank BTB	237,289,552
24	NBC Bank	147,440,000
25	Bank Avrasiya	135,728,900
26	Caspian Development Bank	124,503,340
27	Ziraat Bank Azərbaycan ASC	117,305,340

Mənbə: <http://banco.az/az/news/aktivlerinin-hecmine-gore-banklar-reyting>

Cədvəli müşahidə edərkən bir neçə bankın kifayət qədər iri məbləğlərdə aktivlərə malik olmasının şahidi oluruq. Təbii ki, bu çox sevindirici məqamdır, lakin bu cürə imkanlara sahib olan bankların real iqtisadi sektorda (sənaye və istehsal, ticarət və xidmət, kənd təsərrüfatı və xidmət, inşaat və əmlak, kimya-energetika və təbii ehtiyatlar, nəqliyyat və rabitə) özlərini digər dövrlərə nisbətə zəif tərəfdən göstərməsi heçdə ürəkaçan məqam deyil. Belə ki, Mərkəzi Bankın 01.04.2017-ci il tarixinə verdiyi məlumatlara görə bankları real iqtisadi sektora qoyduğu kreditlərin həcmi cəmi 15078.9 mln manat olmuşdur.

Bankların öhdəlikləri dedikdə vəsaitlərin banklar tərəfindən cəlb edilməsi və resursların formalaşması üzrə əməliyyatlar nəzərdə tutulur. Bu əməliyyatlar vasitəsilə banklar mənfəət götürmək üçün qiymətli kağızlara yatırım qoyuluşu, kredit verilməsi və s üçün vəsaitlər yığırlar. Bank öhdəlikləri likvidlik səviyyəsini göstərən sıra ilə və onların xarakteri üzrə qruplaşdırılaraq mühasibat balansında əks olunur. Öhdəliklərə daxildir: Mərkəzi Bank qarşısında öhdəliklər, maliyyə sektoru qarşısında öhdəliklər, borc götürülmüş öhdəliklər, müştərilər qarşısında öhdəliklər və digər öhdəliklər. Maliyyə hesabatlarında öhdəliklər isə qeyd edilən şəkildədir: 1) tələb olunanadək və 1 ayadək; 2) 1 aydan-3 ayadək; 3) 3 aydan-6 ayadək; 4) 6 aydan-1 ilədək; və 5) 1 ildən yuxarı.

Bankın öhdəliklərində depozitlərlə bağlı əməliyyatlar önəmli rol oynayır. Müddəti və iqtisadi məzmunu baxımından depozitlər iki hissəyə bölünür: tələb olunanadək və müddətli depozitlər. Tələbolunanadək depozitlər sahibi tərəfindən bank hesabına köçürülən və ehtiyac duyulduqda tələb etdiyi depozit formasıdır. Müddətli depozitlər isə müəyyən olunmuş müddət ərzində bank hesabına köçürülən və saxlanan vəsaitlərdir. Müddətli depozitlər üzrə hesblara veksellər, sertifikatlar və həmçinin əhalinin məqsədli və müddətli hesabları aiddir. Dünya təcrübəsinə əsaslanaraq bankların cəlb etdiyi vəsaitlərin təqribən 60-70% müddətli depozitlər təşkil edir, Azərbaycanda isə ümumi depozitlərdə müddətli depozitlərin xüsusi çəkisi 2-3 dəfə aşağıdır.

Kapital - təsərrüfat subyektinin maliyyələşməsi baxımından əsas anlayışlardan biridir. Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən xarici bankların yerli filialları və kommersiya bankları üçün kapitalın komponenti, həmçinin Bazel Komitəsinin bank nəzarəti üzrə müəyyən etdiyi prinsiplərə əsasən kapitalın adekvatlıq əmsalı və onların hesablanması qaydaları müəyyən edilir. Qaydalara görə “Məcmu kapitalın əsas məqsədi bank fəaliyyətinin ləğvi zamanı vəsaitini bölüşdürməklə depozitlər və digər kreditor borclar üzrə yaranmış itkilərin ödənilməsi ilə onun öhdəliklərinin icrasını yerinə yetirməkdir” deyərək qeyd olunur. Bankın məcmu kapitalı iki hissədən ibarət olur. Birinciyə Nizamnamə kapitalı + Səhmlərin emissiyasından əldə olunan vəsait + Bölüşdürülməmiş xalis mənfəət, ikinciyə isə Cari ilin mənfəəti + Ümumi ehtiyatlar + Kapitalın digər vəsaitləri daxildir.

Kapitalın həcmi aktiv və öhdəliklərin həcmindən asılıdır. Kapital bankda iştirak payı olan şəxslərin dividend alması və kapitalın ödənilməsinə münasibətdə müxtəlif imtiyazlara malik olması deməkdir. Heç bir şəxsə bankın nizamnamə kapitalındakı mühüm iştirak payını, habelə nizamnamə kapitalındakı mövcud payını əsas iştirak payına çatdıran əlavə payı, o cümlədən əsas iştirak payını artırmaqla səsvermə haqqı əldə edən səhmlərin və ya nizamnamə kapitalının 20 faizə, 33 faizə, 50 faizə çatmasına və ya bu rəqəmləri keçməsinə, həmçinin bankı həmin şəxsin törəmə bir müəssisəsinə

çevrilməsinə səbəb olan iştirak payını MBNP-dən öncədən razılığını əldə etmədən ala bilməz. Hal-hazırda Azərbaycanda yeni bankın fəaliyyətə başlaması üçün tələb olunan kapital 50 milyon manatdır.

Banklardan başqa kredit təşkilatı kimi Azərbaycan ərazisində kredit ittifaqları həmçinin bank olmayan kredit təşkilatları vardır, belə ki onların Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərməsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Mülki Məcəlləsi, Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası barəsində qanun, "Mərkəzi Bankı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, həmçinin qanunları və normativ hüquqi aktları, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq kontraktlarla tənzimlənir. BOKT-ların banklardan əsas fərqi kimi onlara depozitlərin qoyulmasının mümkün olmamasıdır. AR ərazisində 47 BOKT və 97 dək kredit ittifaqı fəaliyyət göstərir.

1.2 Sığorta şirkətləri və investisiya fondları

Azərbaycanda sığorta fəaliyyəti prezidentin 25 dekabr 2007-ci tarixli imzaladığı qanunla qüvvəyə minmişdir. Lakin buna qədər “Sığorta fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi tədbirləri haqqında” 1991-ci il “Vətəndaşlara məxsus tiklilərin dövlət icbari sığortası” haqqında və sığorta haqqında 1993-cü və 1999-cı il qanunu, həmin normativ aktlar sığorta işinin fəaliyyətinin bazisi kimi götürülmüşdür. Habelə ilk milli sığorta şirkətlərinin meydana gəlməsində həmin dövrə təsadüf edir.

Mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq sığortaçı qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş formada hər hansı təşkilati-hüquqi şəkildə yaradılmış hüquqi şəxs kimi sığorta təşkilatı şəklində çıxış edə bilər. Vurğulanan norma çərçivəsində sığortaçılar tərəfindən olan iştirakçıların əhatəsini, məhz hüquqi şəxslər tərəfindən çərçivələnir. Başqa sözlə, sahibkarlar sahibkarlıq fəaliyyətini göstərdiklərinə baxmayaraq hüquqi şəxs kimi qeydiyyatda düşmədən sığortaçı kimi çıxış edə bilməzlər.

Azərbaycanın sığorta təcrübəsində sığorta təşkilatları məhdud məsuliyyətli cəmiyyət və səhmdar cəmiyyətləri hüquqi-təşkilati formalarında yaradılmışdır. Təsərrüfat cəmiyyətləri əlavə və məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər, açıq, qapalı səhmdar cəmiyyətləri kimi hüquqi-təşkilati formaya sahib olan təsərrüfat cəmiyyətləridir. Bu formalar üçün ümumi xarakter onun bütün iştirakçılarının əmək qabiliyyətli fiziki şəxslər, hüquqi şəxs yaratmayaraq fəaliyyət edən hüquqi şəxslər və sahibkarlardır.

İqtisadi mahiyyəticə sığortanın özünü funksiyalarında biruzə verir. Bu funksiyalara daxildir: risklilik, yığım, xəbərdarlıq, nəzarət. Risk əsas funksiya kimi çıxış edir. Bu funksiyası öz xüsusiyyətini sığortanın bölgü münasibətləri ilə əlaqədar olmasında tapır. Məhz risk funksiyası sayəsində dəyərin pul formasında məbləği təsadüfi baş verən sığorta hadisələri ilə əlaqədar olaraq sığorta iştirakçılarının arasında paylaşdırılır.

Xəbərdaredici funksiya sığorta riskinin sifira endirilməsi üzrə tədbirlərin, sığorta fondunun vəsaitlərinin müəyyən qismi hesabına finans edilməsini nəzərdə tutur. Bu funksiya təbii fəlakət və bədbəxt hadisələrin zərərli nəticələrinin azaldılmasına, yol verilməməsinə istiqamətlənmiş maliyyələsədmə və s. kimi tədbirlər toplusunu özündə cəmləşdirir. Bu funksiyanın reallaşdırılması üçün sığortaçı xüsusi pul fondu formalaşdırır.

Sığorta həmçinin yığım funkiyasını da yerinə yetirə bilir. Bu funksiya əsasən özünü həyat sığortasında göstərir. Həmin funksiya həyat sığortasında bağlanmış sığorta kontraktı üzrə qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş sığorta məbləğinin toplanmasını xarakterizə edir. Qeyd edilən məbləğ birdəfəlik, illik və aylıq ödənilən sığorta haqlarının netto-hissəsinin və onların yatırımlarından alınan gəlirlərin hesabına formalaşır.

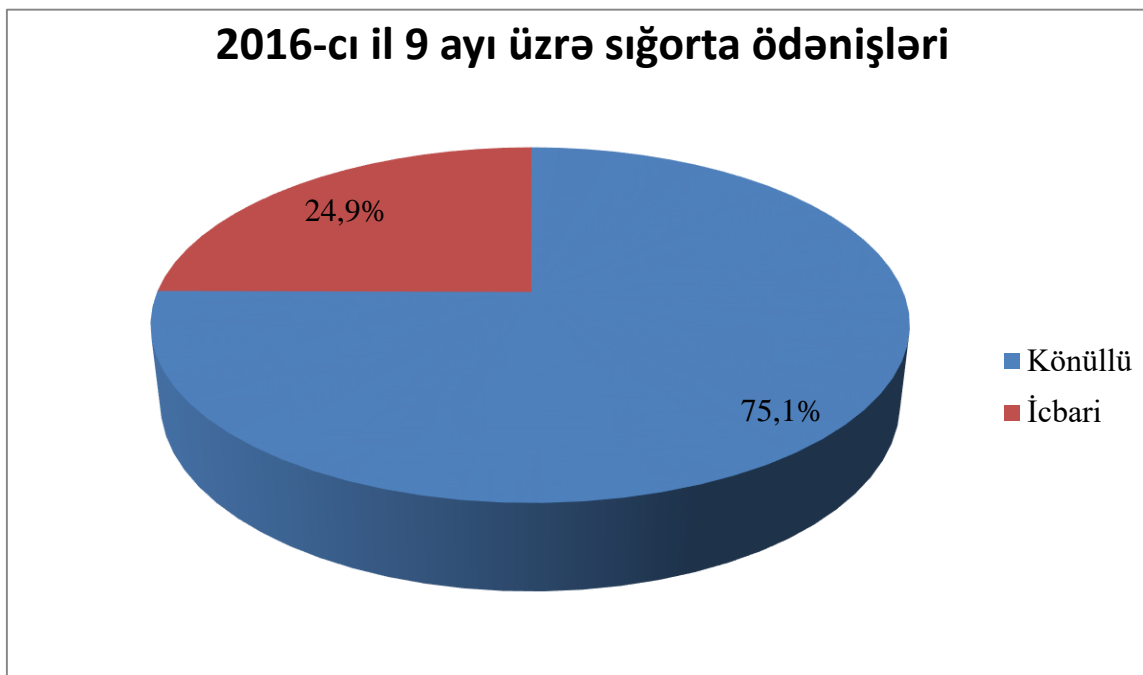
Sığortanın digər funksiyası da nəzarət funksiyasıdır. Bu funksiya vəsaitlərin məqsədli şəkildə sığorta fondunda toplaşması və bu vəsaitlərdən məqsədli şəkildə istifadə olunmasına əsaslanır. Nəzarət funksiyası yuxarıda qeyd etdiyimiz funksiyaların fəaliyyəti əsasında formalaşan və onlar ilə eyni vaxtda konkret sığorta münasibətləri və sığorta şəraitində özünü əks etdirir. Ümumiyyətlə, nəzarət funksiyası normativ-hüquqi sənədlərlə formalaşır. Bu funksiyanı sığortaçının daxili strukturunda onun işçiləri tərəfindən gerçəkləşdirilirsə, xaricdən həmin funksiya ölkədə sığortaya nəzarət edən mövcud orqan tərəfindən həyata keçirilir. Nəzarət funksiyası öncədən, cari və sonradan nəzarət formalarına bölünür. Öncədən nəzarət proqnozlar və plan mərhələsində aparılır. Sığorta münasibətlərinin realizasiyası zamanı isə cari nəzarət aparılır. Sonradan nəzarət ifadə edildikdə isə yoxlama-təftis və s. nəzərdə tutulur.

Sığorta münasibətləri könüllü və məcburi formada reallaşdırılır. Məcburi sığorta dövlət tərəfindən qanunvericilik əsasında aparılmaqla cəmiyyətin maraq və mənafeələrini təmin edilməsi üçün fiziki və hüquqi şəxslərin sığorta edilməsidir. Bu qəti müəyyən olunmuş müvafiq sığortalanmış qrupların sığorta ödənişinin ödənilməsi deməkdir. Yəni,

maddi zərərlərin kompensasiya edilməsi və yaxud pul yardımını göstərilməsi ehtiyac olduqda bu, yalnız konkret zərərçəkənin marağına deyil, həmçinin ictimai marağa da qulluq edir. Daha dəqiq vurğulasaq, sığortanın məcburi forması sığortaçını mudafiə edir. Buna görə də hərbi xidmətçilərin sığortası, sosial sığorta və s. bir neçə sığorta forması ölkədəmizdə məcburi sığortadır.

Məcburi və ya icbari sığortadan fərqli olaraq könüllü sığortada sığortaçılarla sığorta olunanlar arasında kontakt könüllü prinsipinə əsasən bağlanılır. Qanunvericiliyə istinadən könüllü sığortada hər bir növ üzrə qaydalar müəyyən olunur və dövlət sığorta nəzarəti orqanları tərəfindən lisenziya təqdim edilir. Bir qayda olaraq öncədən müəyyən olunmuş sığorta müddəti üzrə könüllü sığorta müqaviləsi bağlanılır. Könüllü sığorta könüllü və qanuni əsaslı yollarla fəaliyyət göstərir. Könüllü sığortaya aid edilən qanun bütün obyektləri müəyyənləşdirir. Sığorta qaydaları konkret şərait vasitəsilə tənzimlənir. Könüllü sığorta obyektlərinin müəyyən bir qismini əhatə edir. Ona görə ki, bütün şəxslər heç də sığortada iştirak etməyi istəmir. Bundan əlavə, könüllü sığortada müqavilənin bağlanması üçün sığorta şərtlərinə uyğun olaraq sığortada bəzi məhdudiyətlər qoyulur.

Könüllü sığortanı təsnifləşdirərkən onun icbari sığorta ilə müqayisədə payı daha çox görünür, ona görə də könüllü sığorta üzrə ödənişlərin məbləği icbari sığorta üzrəində ciddi fərq yaradır. Aşağıdakı sxem Azərbaycan Respublikasında 2017-ci ilin ilk 9 ayı üzrə sığorta ödənişləri payını göstərir.

Mənbə: <http://fimsa.az/articles/53>

İcbari eləcə də könüllü sığorta növlərində müsbət artım müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2016-cı ilin 9 ayı müddətində könüllü sığortada haqlar 18,7%, ödənişlər isə 32,2% artım göstərərək, müvafiq olaraq 250,8 və 125,4 milyon manat olmuşdur, icbari sığortada haqlar 9%, ödənişlər isə 27,7% artmış və buna müvafiq olaraq 140 və 41,5 milyon manat təşkil etmişdir ³.

Könüllü sığortanı təsnifləşdirərkən ora qeyd olunanlar daxil olur: həyat sığortası, yaşam sığortası, istehsalatda bədbəxt hadisələr sığortası, həyatın ölüm səbəbindən sığortası və s. İcbari sığortaya gəldikdə isə onun təsnifinə əmək qabiliyyətinin sığortası, sosial sığorta, dəmiryol nəqliyyatı vasitələrinin sığortası, sağalmaz xəstəliklərdən sığorta, peşə məsuliyyətinin sığortası, su və hava nəqliyyatı vasitələri sahiblərinin mülki məsuliyyətinin sığortası, həmçinin hərbcilərin sığortası növlərini aid edə bilərik.

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən sığorta şirkətlərinin 2017-ci il yanvar-mart ayı üzrə sığorta ödənişləri və sığorta haqlarına nəzər salmaq.

³ <http://fimsa.az/-Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının saytı>

(manatla) Cədvəl № 1.2

№	Sığortaçının adı	Sığorta Haqları	Sığorta Ödənişləri
1	“A-Qroup Sığorta Şirkəti” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti	1,621,331.36	1,736,773.20
2	“AXA MBASK” Sığorta Şirkəti Açıq Səhmdar Cəmiyyəti	6,374,267.03	2,627,157.95
3	“AtaSığorta” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti	2,295,259.24	852,873.95
4	“Alfa Sığorta” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti	-	-
5	“Atəşgah Həyat” Sığorta Şirkəti Açıq Səhmdar Cəmiyyəti	8,205,502.92	20,574,088.10
6	“Atəşgah” Sığorta Şirkəti Açıq Səhmdar Cəmiyyəti	7,370,533.06	3,666,071.57
7	“AzSığorta” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti	5,139,587.00	1,974,421.92
8	Azərbaycan Respublikası Dövlət Sığorta Kommersiya Şirkəti	7,751,674.00	3,153,280.00
9	“Azərbaycan Sənaye Sığorta” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti	1,161,336.78	1,224,042.04
10	“Azərqarant Sığorta” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti	0.00	1,335.05
11	“Bakı Sığorta” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti	222,280.93	91,172.42
12	“Başak İnam Sığorta Şirkəti” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti	20,503.48	23,474.93
13	“Beynəlxalq Sığorta Şirkəti” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti	0.00	201,020.78
14	“Günay Sığorta” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti	3,246,041.38	71,026.43
15	“Buta Sığorta” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti	-	-
16	“Mega Sığorta” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti	4,852,589.16	588,487.45
17	“Paşa Həyat Sığorta” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti	32,098,790.01	7,755,288.78
18	“Paşa Sığorta” Şirkəti Açıq Səhmdar Cəmiyyəti	49,697,404.26	9,121,751.00
19	“Qala Həyat” Sığorta Şirkəti Açıq Səhmdar Cəmiyyəti	4,260,953.52	3,458,879.71
20	“Rəvan Sığorta” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti	109,276.76	113,303.64
21	“Standard Insurance” Sığorta Şirkəti Açıq Səhmdar Cəmiyyəti	4,536,517.01	1,776,291.43
22	“Xalq Sığorta” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti	1,667,360.39	1,250,753.04
23	“Qala Sığorta” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti	2,706,796.50	8,570.00
24	“İPƏK YOLU SİĞORTA” ASC	7,335,573.11	6,985.18
25	“Amrah Sığorta” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti	8,102.61	15,345.00
	YEKUN	150,681,680.51	60,292,393.57

Mənbə: <http://fimsa.az/pages/403>

Digər ölkələrlə sığorta haqları üzrə müqayisə aparmaq istəsəkdə lakin, 2017-ci il ilk rübü üzrə deyil 2013-cü il üzrə statistik göstəricilər əldə olunmuşdur. Sığorta sıxlığı metodundan istifadə etməklə 2013-cü il üzrə adambaşına düşən sığorta haqqı Azərbaycanda 40.43 avro, ona ən yaxın bazar sayılan Belarusda 53.68 avro, Gürcüstanda 43.98 avro, Ukraynada 57.21 avro, Qazaxıstanda isə 77.06 avro olmuşdur.⁴

Göründüyü kimi sığorta haqları sığorta ödənişlərini birbaşa üstələyir. Buna səbəb həmin dövr ərzində sığorta şirkəti üzrə sığorta hadisələrinin sayının az olması, olsa belə dəymiş zərərin müqavilə şərtlərinə əsasən zərərin qismən ödənilməsidir. Bu da təbiidir, çünki sığorta şirkətləri çalışırlar ki, bazarda qalmaq və sabit xərclərini ödəmək üçün mövcud sığorta fonduna daha çox vəsait cəlb edib daha az xərcləsinlər.

Investisiya fondları müasir dövrdə artıq maliyyə bazarlarının bir institutu kimi qəbul olunmuşdur. İnvestisiya fondu hüquqi şəxs kimi qiymətli kağızların əldə edilməsi, onların yerləşdirilməsi və investisiyalaşdırılması rolunu oynayır. Dünyanın bir çox ölkəsində bu fondlar investisiyalaşmanın ən əhəmiyyətli formalarından biridir. ABŞ-da investisiya fondları “ alternativ amerikan bank sistemi” kimi adlanırlar.

İlk investisiya fondu dünyada Belçikada 1822-ci ildə daha sonra, 1849 -cu ildə İsveçrədə və 1852-ci ildə Fransada yaradılmışdır. Kütəvi formada inkişafı isə Böyük Britaniyada baş vermişdir. Həmin dövrdə Britaniyanın koloniyalarında kapitala tələbatın çox olması səbəbindən, kütləvi şəkildə kapital ixracı axını baş vermişdir və dünya kredit siyasətində liderliyə yüksəlmişdir.

Investisiya fondları açıq tipli, yəni istənilən şəxslərə öz səhmlərini satan, yaxud da qapalı tipli – yəni məhdud dairə investorlarla işləyən və öz səhmlərini geri almayan fondlara ayrılırlar. Açıq tipli investisiya fondunun səhmlərinin sayı məhdudlaşmış ola bilər və ehtiyac olduqda yeni emissiya əlavə edilə bilər. Qapalı tipli investisiya fondunda səhmlərin məbləği isə kəskin məhdudlaşdırılır. Gəlirin bölüşdürülməsi funksiyalarına görə investisiya fondları bölüşdürücü və toplayıcı fondlara ayrıla bilər. Toplayıcı fondlar

⁴ <http://banker.az/sigorta-bazarlarinin-muqayis%C9%99si/>

mənfəəti bölüşdürür və onu yeni aktivlərin investorlarına yönəldir. Bölüşdürücü fondlara gəldikdə isə gəlir səhmlər üzrə daha çox dividend ödənməsinə yönəlir. Direktorlar Şurası tərəfindən investisiya fondlarının fəaliyyəti təmin olunur və onlar portfəllərin təzələnməsi və yaradılması üzrə işə nəzarət edirlər. İnvestisiya fondu adətən onun fəaliyyəti ilə bağlı olan və qiymətli kağızlarının saxlandığı hesablaşmaların aparıldığı təminatçı bank ilə əlaqəli olur. Lakin bir çox situasiyalarda müvafiq qurumlarla əlaqəli olan banklara bir sıra tələblər irəli sürülür.

30.11.1999-cu il tarixli «İnvestisiya fondları haqqında» qanununa əsasən investisiya fondu – səhmlərin emissiyası və açıq formada yerləşdirilməsi vasitəsilə qiymətli kağızlara investisiya edən cəlb edilən pul vəsaitini, həmçinin qiymətli kağızların alış-verişi üzrə proseduru həyata keçirən və diversifikasiya olunmuş yatırım portfelinə malik olan açıq tipli səhmdar cəmiyyətdir. Lakin sonradan prezident İlham Əliyevin 22 oktyabr 2010-cu ildə imzalanmış sərəncama əsasən “İnvestisiya fonları” haqqında qanuna əsaslı düzəlişlər edilmişdir.

Xalis aktivlərin 15 faizə qədəri dəyərində açıq investisiya fondu üçün, qapalı investisiya fonduna gəldikdə isə bu dəyərin 25 faizə qədəri bir emittentin qiymətli kağızlarına investisiya edilə bilər. Bələdiyyə, yaxud dövlət orqanları tərəfindən emissiya olunan qiymətli kağızlara açıq investisiya fonduna məxsus xalis aktivlərin 25 faizədək olan hissəsi, qapalı investisiya fonduna gəldikdə isə bu rəqəm 35 faizədək investisiya edilə bilər. Qanunvericiliklə müəyyən olunmuş formada açıq investisiya fondu qeydiyyatına alınmış bir emittentin qiymətli kağızlarının ümumi məbləğinin 15 faizədək, qapalı investisiya fondu isə bunun 25 faizə qədərində sahib ola bilər. İnvestisiya fondunun formalaşdırılmasının xüsusiyyətlərini və nizamnamə kapitalının minimum məbləğini səlahiyyətli icra strukturu orqanı müəyyən edir. Nizamnamə kapitalı böyükdə səhmdarların yeni buraxılan səhmlərin əldə edilməsində üstün hüquqları yoxdur. İnvestisiya fondu aşağıda göstərilən əmlaka sahib ola bilər:

- pul vəsaiti;

- qiymətli kağızlar;
- investisiya fondu üçün əmlak dəyərinin 20 faiz həddini aşmamaqla, investisiya fondunun qanuni fəaliyyəti üçün əhəmiyyətli olan digər daşınmaz və daşınar əmlak.

İnvestisiya fondunun sahib ola biləcəyi qiymətli kağızların növləri, həmçinin investisiya portfelinin likvidliyi üçün tələblər müvafiq icra orqanı tərəfindən müəyyənləşdirilir. İnvestisiya fondunun səhmləri adi səhmlərdir. İnvestisiya fondunun səhmdarlarının bütün toplantılarında hər bir səhm onun hüquqi sahibinə bir səs hüququ verir. Səhmlərin sayına mütənasib olaraq səhmdarlara dividend vermək, habelə investisiya fondu ləğv olunduqda onun əmlakının müvafiq hissəsini almaq hüququ var. İnvestisiya fondunun səhmlərinin qeydiyyatı, buraxılışı və yerləşdirilməsi qaydaları qanunvericiliklə tənzimlənir.

İnvestisiya fondu qiymətli kağızlar bazarında fəaliyyətin göstərməsi üçün lazımı icra hakimiyyəti orqanından qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada razılıq sənədi əldə etməlidir. Vahid reyestrin investisiya fondları üçün aparılması qaydaları da icra orqanı tərəfindən müəyyən edilir və həmin orqan tərəfindən aparılır. xüsusi razılıq əldə etmək üçün investisiya fondu icra hakimiyyəti orqanına verilən sənədlərdə edilən əlavə və dəyişikliklər haqqda icra orqanına bu qərarın qəbul olunduğu tarixdən 10 gün müddət ərzində məlumat verməlidir. İcra orqanının razılığını almadan investisiya fondu fəaliyyət həyata keçirə bilməz.

İnvestisiya fondları haqqında hüquqi bazanın olmasına baxmayaraq, təəsüflər olsun ki hal-hazırda Azərbaycanda investisiya fondu fəaliyyət göstərmir. Lakin 2018-ci ilin əvvələrində ilk investisiya fondunun fəaliyyətə başlanması gözlənilir.

1.3 Qiymətli kağızlar bazarının vəziyyəti

Qiymətli kağızlar bazarı qiymətli kağızların emissiyası, buraxılması, tədavülü, ödənilməsi, sahibliyi, saxlanması, onlarla əqdlərin bağlanması, digər əməliyyatların aparılması üzrə subyektlər arasında olan hüquqi və iqtisadi münasibətlərin məcmusudur ⁵. Qiymətli kağızlar bazarı lazımı anda qiymətli kağızların pula çevrilməsini, yəni likvid vəziyyətinə gəlməsində vasitəçilik rolunu öhdəsinə götürür.

Pul yığımlarının yenidən bölgüsü xüsusiyyətlərindən biri olmaqla qiymətli kağızlar bazarı iqtisadiyyatın digər sahələri ilə sıx əlaqədə olaraq, kapitalın zəngin sərbəst pul resurslarına sahib sahələrindən maliyyələşməyə ehtiyac duyulan sahələrə axınını birbaşa olaraq təmin edir. Qiymətli kağızları bir müddət sonra, münasib şərait yarandıqda investorları qiymətli kağızları almağa cəlb etməklə mənfəətli satışın baş tutması ilə və bu üsulla kapitalı ona ehtiyacı olan şirkətlərə və ya müəssisələrə ötürməyə sövq edir. Bu əsaslada deyə bilərik ki, sərbəst pul resurslarını cəlb etmək qiymətli kağızlar bazarının əsas roludur.

Qiymətli kağızlar bazarının önəmli məqsədi kimi sərbəst maliyyə resurslarını toplamaq və bazarın iştirakçılarının qiymətli kağızlarla apardığı müxtəlif əməliyyatlar vasitəsilə yenidən bölgüsünü təmin etməkdən ibarətdir. Yuxarıda vurğulanan bu məqsəd qiymətli kağızlar bazarının vəzifələrini müəyyənləşdirir. Bunlar aşağıdakı göstərilən şəkildə sıralanmışdır:

- konkret yatırımların edilməsi üçün müvəqqəti sərbəst maliyyə vəsaitlərinin səfərbər edilməsi;
- beynəlxalq standartlara uyğun bazar infrastrukturunun yaradılması;
- qiymətli kağızlarında ikinci bazarın inkişafının təmin edilməsi;
- mülkiyyət münasibətlərinin transformasiyası;
- bazar strukturunun və idarəetmə sisteminin inkişafı;

⁵ Azərbaycan Respublikasının Qiymətli kağızlar bazarı haqqında qanunu- Maddə 1.0.11

- dövlətin yardımını ilə fond kapitalı üzərində nəzarətin təmin edilməsi;
- investisiya riskinin minimum endirilməsi;
- portfel strategiyasının formalaşdırılması;
- qiymətqoymanın təkmilləşdirilməsi;
- perspektiv inkişaf barədə proqnozlar vermək.

Sadalanan vəzifələrin icrası konkret olaraq qiymətli kağızlar bazarının öz funksiyaları yerinə yetirməsi deməkdir. Hər bir funksiyanın ayrıca məzmunu vardır. Bu funksiyalara aşağıda sadalananları qeyd edə bilərik:

- yenidən bölgü funksiyası pul vəsaitlərinin qiymətli kağızların tədavülü ilə əhali, müəssisələr, dövlət arasında həmçinin sahələr və regionlar arasında yenidən bölgünü ehtiva edir. Məsələn, yerli idarəetmə orqanlarının, mərkəzi hökumətin, büdcə defisitinin bələdiyyə və dövlət qiymətli kağızlarının emissiyası habelə yerləşdirilməsi vasitəsilə maliyyələşdirməsi zamanı müəssisələr və əhalinin sərbəst maliyyə resurslarının dövlətin lehinə yenidən bölgüsü həyata keçir.

- maliyyə riskinin sığortalanması funksiyası. Bu funksiya törəmə qiymətli kağızların, yəni opsiyon və fyuçerlərin və s. ortaya çıxması nəticəsində mümkün olmuşdur. Həmin funksiyanın köməyi ilə kapitalın qorunub saxlanması və çoxaldılması həyata keçirilir.

- tənzimləmə funksiyası isə cəmiyyət arasında baş verən müxtəlif proseslərin fond əməliyyatları hesabına tənzimlənməsi ilə baş verir. Misal olaraq, tədavüldəki pul kütləsinin həcmi qiymətli kağızlarla əməliyyatların aparılması ilə tənzimlənir. Bu tənzimlənmə funksiyanın makroiqtisadi tərəfidir. Eyni vaxta, qeyd edilən funksiyanın mikroiqtisadi yanı da vardır, yəni fond bazarı ticari qaydalarının, iştirakçıları arasındakı problemlərin aradan qaldırılması qaydalarını yaradır, idarəetmə və nəzarət orqanlarını müəyyən edir və s.

- uçot funksiyası. Bu funksiya bazarda tədavül edən bütün növ qiymətli kağızların xüsusi siyahılarda, yəni reyestrlərdə məcburi qeydiyyatında, qiymətli kağızlar bazarı iştirakçılarının qeydiyyatında, həmçinin alqı-satqı, girov, trast, konvertasiya və b. müqavilərlə rəsmiləşdirilmiş fond əməliyyatlarının qeydiyyatında təzahür edir⁶. Uçot funksiyası qiymətli kağızlar bazarında onunla əlaqəli olan informasiya funksiyasını meydana çıxardır. Onun əsas öhdəliyi bazar iştirakçıları arasında informasiyanı yaratmaq və ötürməkdir

- nəzarət funksiyası – bazar iştirakçılarının qanunvericiliyə nə dərəcədə riayət etdiyini nəzarət edir.

- tələblə təklifin tarazlaşdırılması(balanslaşdırılması) funksiyası- fond bazarında qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatlar çərçivəsində tələblə təklif arasında balansın yaradılmasını nəzərdə tutur. Beləliklə bazarda qiymətlərin ədalətli formalaşması, onların dinamik inkişafı üçün mühit formalaşır.

- həvəsləndirmə funksiyası. Bu funksiyanın məğzi fiziki və hüquqi şəxsləri aktiv iştirakçı kimi qiymətli kağızlar bazarına cəlb etməkdir.

- kommersiya funksiyası. Qiymətli kağızlar bazarı əməliyyatların keçirilməsi ilə mənfəətin götürülməsi və onun maksimum səviyyəyə çatdırılması üçün şərait yaradır.

Qiymətli kağızlar bazarında ilk iki funksiya spesifik, digərləri isə ümumi funksiyalar kimi dəyərləndirmək olar.

Qiymətli kağızlar bazarının yardımçı funksiyaları da vardır ki: iqtisadiyyatın restrukturizasiyasında, antiböhran idarəetməsində, pul tədavülünün sabitləşdirilməsində, bunlar qiymətli kağızların özəlləşmədə, antiinflasiya siyasətində tətbiqi ilə əlaqəlidir.

Qiymətli kağızlar bazarının iqtisadi əhəmiyyəti onun fəaliyyətinin vəzifə və məqsədlərində habelə onun funksiyalarında biruzə edir. Qiymətli kağızlar bazarının funksiyaları və onların əhəmiyyəti aşağıda sadalananlar şəklində göstərilmişdir:

⁶ 2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının Qiymətli kağızlar bazarının inkişafı Dövlət Proqramı

- İstehsal üçün qiymətli kağızlar bazarı sərbəst vasitələrin investisiyaya cəlb edilməsinə şərait yaradır;
- Kapitalın bir sahədən başqa sahəyə axınının təmin etməklə fərqli sferaların inkişafını nizamlayır;
- Hökumətin büdcəsində olan defisitinin ləğv edilməsi üçün vəsait cəlb edir;
- İstehsalın idarəedilməsində əhalinin iştirak etməsini təmin edir;
- Fond bazarının göstəriciləri əsasında iqtisadiyyatın vəziyyətinin təhlil edilməsinə imkan yaradır;
- İnfilyasiya tempinin dəyişməsinə təsir göstərir;
- Maliyyə vəsaitlərinin investordan ehtiyac olanlara axını zamanı xərclərin minimuma çatdırılmasına şərait yaradır.

Qiymətli kağızların tədavülü və buraxılışı mərhələsi nöqtəyi nəzərdən qiymətli kağızlar bazarı təkrar və ilkin bazarlara bölünür.

İlkin bazarlarda mərkəzi hökumət, bələdiyyələr, müxtəlif şirkətlər tərəfindən emissiya edilən qiymətli kağızlar ilk, yəni birinci sahiblərinə satılır. Fəaliyyətin bu növünə qiymətli kağızların yerləşdirilməsi deyilir. Bunun hesabına qiymətli kağızları buraxanlar maliyyə resursları cəlb etməklə öz ehtiyacları üçün istifadə edirlər.

Təkrar bazarda pul vəsaitlərinin yığılması baş vermir, investorlar arasında vəsaitlərin yenidən bölüşdürülməsi həyata keçir. Təkrar bazar maliyyə sisteminin daha effektiv fəaliyyəti üçün çox vacibdir.

Qiymətli kağızlarla ticarətin aparılması üsulu ilə son zamanlarda özünü təsdiqləmiş konsepsiyaya əsasən qiymətli kağızların təkrar bazarı içərisində aşağıda qeyd edilən dörd səviyyəni fərqli vurğulayırlar:

- Birinci səviyyə təkrar bazarın əsas elementlərindən sayılan fond birjasıdır. Burada birjada qeydiyyatdan keçmiş və qiymətləndirməyə təqdim edilən qiymətli kağızlarla əqd həyata keçirilir. Qiymətli kağızlar bazarında likvidliyi və onun tənzim edilməsini fond birjası nəzarət edir. Fond birjasının əsas işi qiymətli kağızların bazar

qiymətini və dəyərini müəyyən edir, qiymətli kağızlara edilən təklif və tələb arasında balansı əks etdirməklə, habelə onlar haqqında lazımi məlumatın yayılmasına şərait yaradır.

- İkinci səviyyəyə birjadankənar bazar aid edilir. Bu birjada qeydiyyatdan keçməyən qiymətli kağızların və onların alqı-satqısının birjadan kənarada həyata keçirildiyi bazardır.

- Üçüncü səviyyə vasitəçilərin vasitəsilə (diler, broker) və yüksək rüsumlar təyin olunmuş fond birjalarını ötürək qeydiyyatdan keçirilmiş qiymətli kağızların alış-satışının baş verdiyi birjadankənar bazardır.

- Dördüncü səviyyə bazarın vasitəçiləri kompüter şəbəkələri vasitəsilə birləşdirən kompüterləşdirilmiş bazardır. Bu bazar investora anlaşmaları yüksək kompüter texnologiyaları vasitəsilə imza atmaq imkanı verir ki, bununlada komisyon ödənişlərinə qənaət etmək mümkündür. İnvestor istədiyi vaxt kompüter şəbəkə vasitəsilə istədiyi qiyməti faylla göndərir və əgər qarşılıqlı razılaşma alınarsa, anlaşma baş tutmuş hesab edilir.

Pul vəsaitlərinin investora geri qaytarılmaq prinsipinə görə borc qiymətli kağızlar bazarı və mülkiyyət hüquqları (pay qiymətli kağızlar bazarı) bazarını fərqləndirmək mümkündür.

Borc qiymətli kağızlar bazarında sərbəst maliyyə vəsaitləri tədavül edir, yəni müəyyən olunmuş müddətdən sonra qaytarılmaq şərti əsasında müəssisələr pul resurslarını cəlb edirlər. İstiqraz və veksellərə borc qiymətli kağızlar bazarında əsas rol oynayır.

Mülkiyyət hüquqları bazarında səhmdar müəssisələr tərəfindən emissiya edilən və fərqli səhm növləri ilə iştirak edən pay qiymətli kağızları tədavül edir. Şirkətin kapitalı bir neçə pay hissələrə ayrılmışdır və hər bir pay bir səhmə aid edilir. Bunun üçün də «pay qiymətli kağızı» termini adlandırılmışdır. İnvestor səhm əldə edərək kapitalda bir

paya sahib olur və səhmdara çevrilir. Səhm üçün ödənilən məbləğ şirkətin mülkiyyətinə keçir və bu vəsait investora qaytarılmağa məcbur deyil. Bu vəsaitlər şirkətin dövriyyə və əsas vəsaitlərinin əldə edilməsi və s. digər məqsədlər üçün sərf edilir, səhmdarlar isə bir mülkiyyət sahibi kimi şirkətin idarəedilməsində iştirak etmək və gəlirin müəyyən hissəsini dividend formasında əldə etmək haqqı qazanır.

Qiymətli kağızlar bazarını başqa bir keyfiyyətlərinə görə də təsnifləşdirmək olar. Alətlərin növlərinə görə qiymətli kağızlar bazarı aşağıda sadalanan bazarlara ayrılır.

- veksəl bazarları;
- opsiyon bazarları;
- istiqraz bazarları;
- səhm bazarları;
- əmanət və depozit sertifikatları bazarı

Qiymətli kağızlar bazarı qeyd edilən ticarət «texnologiyasına» görə aşağıda sadalanan növlərə bölünür:

- auksion bazarları;
- kassa bazarları (spot);
- diler bazarları
- müddətli bazarlar (fyuçers, opsiyon, forvard, svop).

Formalaşmış bazar strukturuna malik olan ölkəmizin maliyyə bazarlarına Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası, Bakı Fond Birjası, Milli Depozit Mərkəzi nəzarəti həyata keçirir. Bununlada Mərkəzi Bankın birbaşa funksiyalarına aid olmayan qiymətli kağızların ilkin yerləşdirilməsi və həmçinin depozitar xidmətin göstərilməsi işi mərhələli şəkildə bu qurumlara ötürüldü.

Qiymətli kağızların bazarının dünyə təcrübəsində 2 modeli vardır: «Amerika» və «Avropa» modelləri. Əsasən bu modellər bazarda peşəkar iştirakçıların fəaliyyətinə görə fərqləndirilir və seçilir. «Avropa» modelinin xüsusiyyəti ondadır ki, bu bazarda kredit təşkilatları və məhdud bank fəaliyyəti göstərən digər təşkilatlar iştirak edir. «Amerikan» modelində isə peşəkar iştirakçılar kimi əsasən pensiya fondları, iri maliyyə sənaye qrupları, xüsusi iri investisiya şirkətləri və fondlar çıxış edir.

Qiymətli kağızlar bazarı modelinə nəzər salsaq görürük ki, Azərbaycanda formalaşan bazar «Avropa» modelinə yaxındır. Dediymiz kimi belə qiymətli kağızlar bazarının əsas iştirakçıları kredit təşkilatları və məhdud bank fəaliyyəti göstərən təşkilatlardır. Bu fikri əsaslandırmaq üçün sübut kimi Bakı Fond Birjasının təsisçilərinin siyahısına baxmaq bəs edir:

Cədvəl № 1.3

Təsisçinin adı	
Unicapital	BoB Broker
Yapı Kredi İnvest	Rota Bank
İstanbul Fond Birjası	Standard Kapital
Azəriqazbank	Mars İnvestment
Qlobal Menkul Deqerler	ADB Broker
Azərbaycan Beynəlxalq Bankı	Kapital Bank
Kapital Partners	Yunayted Kredit Bank
Azertürkbank	Texnika Kapital Menecment
Brokdil-Az	Ege İnternational Bank-Baku

Mənbə: <http://bfb.az/>

Qanuna əsasən belə bir birjanı dövlət qurumlarının iştirakı istisna olmaqla ən azı 10 hüquqi şəxsin təsisçiliyi ilə formalaşdırıla bilər.

Peşəkar iştirakçılar qiymətli kağızlar bazarının bazar infrastrukturunun özülünü təşkil edir. İnvestorların bazara sərbəst çıxışını təmin etməklə bərabər peşəkar iştirakçılar ödənişlərin keçirilməsini, ticarətin təşkilini, mülkiyyət hüququnun ötürülməsinin qeydiyyatını reallaşdırır. Onlar diler, broker, və investisiya qoyuluşları kimi bir sıra fəaliyyətlərlə məşğul olurlar.

II fəsil. Maliyyə Bazarının Fundamental Təhlili

2.1 Bankların maliyyə bazarında yeri və rolu

Maliyyə bazarının strukturunu göz önünə gətirsək o üç bazardan - qiymətli kağızlar bazarı, pul bazarı və kredit bazarından formalaşdığını görürük. Bu üç bazarların hər birinin özlərində struktur baxımından sub bazarlara bölünür. Belə ki, maliyyə bazarının əsas iştirakçısı olan banklar pul bazarının formalaşdırdığı “valyuta bazarı” və “banklararası bazar”-da mühüm rol oynayırlar.

Müasir kommertiya bankları bilavasitə təşkilatlara və müəssisələrə eləcə də fiziki şəxslərə, yəni müştərilərinə xidmət göstərən banklardır. Kommertiya bankları bank sferasının vacib halqası kimi çıxış edir. Kommertiya bankları mülkiyyət formasından asılı olmayaraq iqtisadiyyatın müstəqil subyektləridir. Onların müştərilərlə münasibəti kommertiya xarakteri daşıyır. Kommertiya banklarının fəaliyyətinin əsas məqsədi maksimum gəlirin əldə edilməsindən ibarətdir.

Kommertiya bankları aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

- vəsaitlərin depozitə cəlb edilməsi;
- vəsaitlərin yerləşdirilməsi (investisiya funksiyası);
- müştərilərə kassa-hesablaşma xidmətinin göstərilməsi;
- kreditlərin verilməsi, həmçinin istehlak və ipoteka kreditləşməsi, reqresiv hüquq olmadan forfeytinq, faktoring və lizing kreditlərinin verilməsi;
- ödəniş vəsaitlərinin, yəni debet və kredit kartları, bank köçürmə vekselləri və yol çekləri buraxılması və s.

Bir tərəfdən kommertiya bankları sərbəst vəsaitlərin cəlb olunması ilə məşğul olan, digər tərəfdən isə cəlb edilmiş həmin vəsaitlər hesabına təşkilatların, müəssisələrin və əhalinin müxtəlif maliyyə ehtiyaclarının ödənilməsini həyata keçirən xüsusi kredit müəssisələri kimi çıxış edir. Kredit resurslarının yerləşdirilməsi və cəlb edilməsi üzrə bank əməliyyatlarının iqtisadi bazisini pul vəsaitlərinin formalaşması təşkil edir. Bu

prosesi formalaşdıraraq kommersiya bankı cəlb edilmiş kredit ehtiyatlarının səmərəli şəkildə yerləşdirilməsini təmin edən kommersiya müəssisəsi kimi çıxış edir.

Banklararası əməliyyatların keçirilməsi mərhələsində qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən kommersiya bankları bir-birinə depozitlərin kreditlər şəklində yerləşdirilməsini və vəsaitlərin cəlb edilməsini, müxbir hesablarının yaradılması vasitəsilə hesablaşmaların həyata keçirilməsini və MBNP-nin verdiyi lisenziyalarla qayda ilə müəyyən olunmuş digər qarşılıqlı əməliyyatların aparılmasını reallaşdırırlar. Hər ay kommersiya bankları Mərkəzi Banka xaricdə və Azərbaycan Respublikası ərazisində açılmış yeni müxbir hesablar barəsində məlumat verir.

Kommersiya bankının bazar iqtisadiyyatı şəraitində bütün əməliyyatları şərti olaraq üç əsas qrupa ayrılır:

- ✓ passiv əməliyyatlar;
- ✓ aktiv əməliyyatlar;
- ✓ aktiv-passiv əməliyyatlar.

Azərbaycanın bank təcrübəsində də kommersiya banklarının əməliyyatları adətən üç qrupa bölünür.

1. Passiv əməliyyatlar – vəsaitlərin banka cəlb edilməsi, bankda ehtiyatlarının yaradılması üzrə əməliyyatlardır.⁷ Bank üçün passiv əməliyyatların əhəmiyyəti çox vacib və böyükdür. Bazar iqtisadiyyatı mühitində bank passivlərinin yaranması prosesi, onların maksimum səviyyədə qruplaşdırılması və bununla yanaşı kommersiya bankının ehtiyat potensialını formalaşdıran pul vəsaitləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bəllidir ki, bankın sabit ehtiyat bazası ona ssuda və başqa aktiv əməliyyatlar həyata keçirməyə şərait yaradır. Buna üçün bütün kommersiya bankları öz maliyyə ehtiyatlarını artırmağa çalışır.

Bankın passiv əməliyyatlarına daxildir:

1. hüquqi və fiziki şəxslərin cari və hesablaşma hesablarına vəsaitlərin cəlb edilməsi;

⁷ Elnur Sadıqov-“Bank Əməliyyatları” səh 39, Bakı-2010

2. rezidentlərə, təşkilat və müəssisələrə müddətli hesab açılması;
3. qiymətli kağızların buraxılması;
4. digər banklardan əldə olunmuş istiqrazlar və s.

2. Aktiv əməliyyatlar vasitəsilə banklar özlərinin sərəncamında olan ehtiyatları gəlir qazanmaq üçün yerləşdirir. Bankın aktiv əməliyyatları təşkilatların və müəssisələrin sosial, istehsal, investisiya və elmi fəaliyyətlərinin uzunmüddətli və qısamüddətli kreditləşdirilməsi, əhaliyə istehlak ssudalarının verilməsi, qiymətli kağızların əldə edilməsi, faktoring, lizinq, innovasiya kreditləşdirilməsi və maliyyələşdirilməsi müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətində bank vəsaitləri ilə işgüzar iştirak, digər banklara verilən ssudalardan ibarətdir⁸.

Iqtisadi məzmununa görə bankın aktiv əməliyyatları aşağıdakılara bölünür:

- ❖ kassa əməliyyatları;
- ❖ ssuda əməliyyatları;
- ❖ investisiya və fond əməliyyatları
- ❖ hesablaşma əməliyyatları;
- ❖ zəmanət əməliyyatları

3. Bankların aktiv-passiv əməliyyatları – müəyyən ödəniş komissiya müqabilində müştərilərin tapşırığı ilə həyata keçirilən vasitəçilik və komissyon əməliyyatlarından ibarətdir. Çox vaxt bank əməliyyatlarının bu qrupu xidmətlər adlandırılır. Bu növ əməliyyatlara beynəlxalq və daxili hesablaşmaların həyata keçirilməsi ilə əlaqəli olan hesablaşma əməliyyatları, müştərilərin tapşırığı ilə bank tərəfindən qiymətli kağızların, xarici valyutanın, qiymətli metalların alqı-satqısı üzrə trast əməliyyatları, səhmlərin və istiqraz vərəqələrinin yerləşdirilməsində vasitəçilik əməliyyatları və müştərilərə mühasibat, məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi və s. aid edilir⁹.

Bütün bank əməliyyatları aşağıdakılara bölünür:

- Likvid və qeyri-likvid əməliyyatlar;

⁸ Elnur Sadıqov-“Bank Əməliyyatları” səh 44-45, Bakı-2010

⁹ Elnur Sadıqov-“Bank Əməliyyatları”səh 54, Bakı-2010

- Valyuta əməliyyatları;
- Müntəzəm (dövri olaraq bank tərəfindən, daim həyata keçirilən əməliyyatlar) və qeyri-müntəzəm (bank üçün təsadüfi, epizodik xarakter daşıyan əməliyyatlar);
- Balans və qeyri-balans əməliyyatları.

Sonuncu əməliyyat kateqoriyasından daha geniş bəhs etmək lazımdır. Belə ki, hal hazırda aparıcı dünya banklarının həyata keçirdikləri qeyri-balans əməliyyatlarının həcmi sürətlə artmaqdadır. Bir qayda olaraq «Qeyri-balans» əməliyyatları rəsmi formada dərc edilən bank balanslarında əks olunmayan və ya «kontur hesablar» (qeyri-balans hesabları) bölməsində qeyd edilən geniş əməliyyatlardır. Qeyri-balans əməliyyatları banklar tərəfindən həm vəsaitlərin cəlb edilməsi məqsədilə (passiv əməliyyatlar), həm də onların yerləşdirilməsi məqsədilə (aktiv əməliyyatlar) həyata keçirilə bilər. Bundan başqa, əgər müştərinin tapşırığına əsasən banklar qeyri-balans əməliyyatlarını müəyyən komissiya qarşılığında həyata keçirirsə, onlar ya aktiv-passiv əməliyyatlara, ya da bank xidmətlərinə aid edilir.

Bankların valyuta bazarında iştirakına gəldikdə onların valyuta əməliyyatları haqqında qısa bəhs edək. Valyuta əməliyyatı (latın dilində operatio – fəaliyyət deməkdir) valyuta vahidi üzrə və valyutada qiymətli kağızların dövriyyəsi zamanı yaranan pul münasibətlərinin təşkili və idarə olunması üzrə fəaliyyətdir, habelə valyuta əməliyyatlarını səlahiyyətli bank statusuna malik olan banklar həyata keçirir, səlahiyyətli bank hansı ki Azərbaycan Respublikasının MBNP-dən xarici valyuta ilə əməliyyatları həyata keçirmək hüququ verən lisenziyanı əldə etmiş bankdır və xarici valyuta ilə əməliyyatlar aparan fiziki və hüquqi şəxslər rezidentlər (lat. residens və qeyri-rezidentlərə bölünür ¹⁰.

Azərbaycanın valyuta bazarında qeyri-rezidentlər və rezident fəaliyyət göstərir. Valyuta əməliyyatları investisiyalı (kapitalın dövriyyəsi ilə bağlı) və cari (ödənişlə əlaqəli) olur. Valyutanın əsas tənzimləyici qurum ölkədə kimi Mərkəzi Bankdır, valyuta nəzarətinin

¹⁰ Elnur Sadıqov-“Bank Əməliyyatları” səh 116-117, Bakı-2010

agentləri və vasitəçiləri isə müvafiq səlahiyyətli banklardır. Səlahiyyətli bankda ixracatçı üçün valyuta hərəkətinin uçotu məqsədilə həmən iki:

1. Tranzit,
2. Cari valyuta hesabları açılır.

Tranzit valyuta hesabı işin, malların və xidmətin ixracatından mədaxil olan valyuta əməliyyatların uçotu üçün müəyyən edilmişdir. Cari valyuta hesabına gəldikdə isə daxili valyuta bazarında alınmış valyutalarla əməliyyatların uçotu üçün müəyyən edilmişdir.

Sövdələşmə pasportu – valyuta nəzarətinin reallaşdırılması üçün zəruri olan, qeyri-rezident və rezident arasında bağlanmış kontraktdan əldə olunmuş informasiyalardan ibarət valyuta nəzarət sənədidir. Yalnız Bank Nəzarət Komitəsinin göstərişi ilə Mərkəzi Bankın investisiya əməliyyatlarının baş verəsi mümkün olur. TOD sövdələşməsi zamanı bank məzənnəsinə əsasən həmin gün üçün valyutanın konvertasiyası haqqında ərizə təqdim edilir və bütün mümkün hesablaşmalar həmin gün reallaşdırılır. TOM xidməti isə bir gün əvvəl sövdələşmə imzalanandanak valyutanın satışı və alışı haqqında kontrakt bağlamaq imkanı yaradır. Bu vaxt bank növbəti günün valyutasının konvertasiya məzənnəsinə xəbər verir.

SPOT xidməti öncəki xidmətlərə oxşardır. Amma fərq budur ki, qeydə alınmış məzənnəyə əsasən konvertasiya barəsində sövdələşmə bank ilə müştəri arasında kontrakt bağlandığı andan sonra üçüncü gün reallaşdırılır.

Söz yox ki banklar kredit bazarının əsas iştirakçılarıdır. Təşkilati struktur baxımından kredit bazarı qeyri-bircinsdir və mürəkkəbdir. Dünya ölkələrinin əksəriyyətində milli qanunvericiliklə tənzimlənmiş kredit bazarına üç səviyyə daxil edilir:

- 1) mərkəzi bank;
- 2) kommertiya bankları; və
- 3) digər xüsusi kredit-maliyyə müəssisələri.

Birinci səviyyəyə mərkəzi emissiya bankları və ya mərkəzi banklar aiddir. Məsələ burasındadır ki, qanuni olaraq ölkənin ödəniş vasitələrinin emissiyasını realizə etməklə

əlaqəli dominant hüquq yalnız mərkəzi banka aiddir. Mərkəzi bankların əsas amalı kommərşiya banklarının stabilliyini təmin etmək və pul kredit sisteminin dayanıqlığına nəzarət etməkdir. Öz statusuna uyğun olaraq ölkənin mərkəzi bankı sadalanan formalarda təzahür edir:

- pul emissiyası ilə əlaqəli ölkə ərazisində dominant hüquqdan istifadə edən, ölkənin milli valyuta -qızıl ehtiyatlarını hesaba alan və qoruyan vahid emissiya orqanıdır;
- dövlətin iqtisadi proqramlarını qorumağa, dövlət büdcəsinin kəsir hissəsinin kreditləşməsinə realizə etməyə və dövlətə məxsus qiymətli kağızları yerləşdirməyə borclu olan dövlət bankıdır;
- antiinflasiya siyasətinin və daxili ödəniş dövriyyəsinin, həmçinin xarici kontragentlərlə əməliyyatların maneəsiz reallaşdırılmasına cavabdeh olan milli pul-valyuta sisteminin nizamlayıcı orqanıdır;
- banklar bankıdır, likvid vəsaitlərin müvəqqəti defisiti vaxtı milli maliyyə institutlara müəyyən şərtlər içində yenidən maliyyələşmək şəraiti yaradan son instansiya kreditordur;
- bank nəzarəti orqanıdır; mərkəzi bank məcburi normativlərin müəyyən olunmasından, əmanətlərin sığortalanmasından, fəaliyyətinin lisenziyasından, kredit müəsisşələri fəaliyyətinin hesabat analizindən, yoxlama və təftişindən istifadə edərək kredit bazarının nizamlılığını müdafiə etməyə, kreditorların və əmanətçilərin maraqlarını qorumağa çalışır və həmin müddətdə kredit təşkilatlarının operativ fəaliyyətinə qarışmır.

Mərkəzi bank üç vacib və önəmli funksiyayı var: nəzarətedici, tənzimləyici və informasiya-tədqiqat. əsas funksiyası kimi mərkəzi bankın vəzifəsi dövlətin monetar siyasətini həyata keçirməkdir. Monetar politikadan asılı olaraq mərkəzi bankların əsas məqsədləri, sadalananlar ola bilər: milli valyutanın dayanıqlığı, pul çəkisinin stabilliyi qiymətlərin stabilliyi və başqaları. Mülkiyyət formasına əsasən mərkəzi banklar səhmdar, dövlət və qarışıq mərkəzi banklara ayrılır. Mərkəzi dövlət bankları İngiltərə Bankı, Alman Federal Bankı, və Fransa Bankıdır. ABŞ Federal ehtiyat sistemini

səhmdar mərkəzi banklara nümunəsi kimi göstərmək. Qarışıq mərkəzi banklara misal elə banklar daxildir ki, onların kapitalında dövlətlə yanaşı özəl sektor da yaxından iştirak etsin (misal: Yaponiya Bankı).

Dövlətin kredit bazarının **ikinci** pilləsində kommərsiya bankları qərarlaşır. Onların ən nəhəngləri geniş əhatəli əməliyyatlar aparan və müştərilərə bütöv maliyyə xidməti təklif edən və göstərən universal profilli institutlardır. Kommərsiya banklarının önəmli funksiyalarını üç qrupda cəmləşdirmək olar:

- mal və xidmətlərin maliyyə dövriyyəsində banklar önəmli yerdə dayanırlar. Banklar ödəniş alətlərindən və kredit bazarının infrastrukturundan yararlanaraq təsərrüfat fəaliyyətinin iştirakçlarına bağlanan kontraktlar üzrə hesabatları həyata keçirməyə şərait yaradırlar;

- banklar iqtisadiyyatda « investisiya-əmanət» prosesini formalaşdıran maliyyə vasitəçiləridir. Onlar bir tərəfdən, əhalinin və müəssisələrin müvəqqəti sərbəst vəsaitlərinin əsas hissəsinin qorunduğu məkana çevrilir, digər tərəfdən, vətəndaşların və təsərrüfat subyektlərinin yatırım tələbatlarının təmin olunması üçün vəsaitlərin bazisi rolunu üstləniirlər;

- kommərsiya bankları əsas likvidlik mənbəyi hesab edilib, mal və xidmətlərin satıcı və alıcılarına öz fəaliyyətlərini sabit şəkildə həyata keçirmək şəraiti yaradır.

Bank resursları bankın xüsusi vəsaitlərindən-onun cəlb olunmuş vəsaitlərdən və kapitalından, yəni borc vəsaitlərindən formalaşır. Cəlb olunmuş vəsaitlər bankın digər müəssisə, vətəndaşlar və kredit təşkilatları qarşısındakı öhdəliklərini nəzərdə saxlayır. Onlar öz vəsaitlərini bankda hesablaşma, müxbir və cari hesabların qalıqları formasında, əmanətlər formasında, bankın qiymətli borc kağızlarına investiyalar şəklində qoyurlar.

İxtisaslaşmış maliyyə-kredit müəssisələri kredit bazarının **üçüncü** səviyyəsidir. İxtisaslaşmış maliyyə-kredit institutlarına investisiya bankları və şirkətləri, ipoteka bankları, etibarlılıq şirkətləri, təqaüd fondları, bütün pay və qarşılıqlı bankları, kredit

assosiasiyaları və ittifaqları, malların möhlət ödənişli satışının maliyyələşdirilmə kompaniyaları, forfeyting, lizing kompaniyaları faktoring, və s. daxildir. Tarixən adı çəkilən təşkilatların bəziləri maliyyə xidmətinin ayrı - ayrı növlərinə aid olan tələbatın təmin olunması ilə əlaqəli kəsirlərin yarandığı yerdə formalaşırdı. Onlar istehlak krediti, kənd təsərrüfatı istehsalçılara kredit, torpaq və daşınmaz əmlakın girov krediti, kiçik əmanətlərin cəlb olunması, xarici ticarət üzrə maliyyələşmə və hesablaşma əməliyyatları, sənaye şirkətlərinin qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsi və kapitalın investisiya edilməsi kimi sahələrdə daha geniş yayılmışlar.

İxtisaslaşmış maliyyə-kredit institutlarının daha vacibləri arasında təsisçi-emissiya fəaliyyəti ilə məşğul olan investisiya banklarını da qeyd etmək lazımdır. Bu banklar qiymətli kağızlar bazarında sənayenin onların emissiya edilməsi və yerləşdirilməsi ilə əlaqəli əməliyyatları reallaşdırırlar. Investisiya bankları, öz səhmlərini satmaqla həmçinin kommersiya banklarının krediti hesabına vəsait cəlb edirlər. Onların depozit cəlb etmək haqqı, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin uzunmüddətli maliyyələşməsinə və kreditləşməsinə həyata keçirmək hüququ yoxdur.

Kommersiya banklarının depozitlər və kreditlər üzrə faiz dərəcələri bank məhsullarının qiymətini təyin edir. Bank maliyyəçilərinin əsas məqsədi faizlərin rəşional ölçülərinin əsaslandırılmasıdır.

Banklarda maliyyə analitiklərinin rolu bankın rəhbərliyinin plan və qərarlarının bankın maliyyə sağlamlığına necə təsir edəcəyini qiymətləndirməkdən ibarətdir. Daxili konsultant kimi, vəsait axını, analitik gəlirlilik və bank əməliyyatlarını araşdırır, fəaliyyətin bölmələri haqqında informasiyanı izah edir və buna münasib maliyyənin idarə edilməsinin lazımi metodlarını hazırlayır. Maliyyə analitiki çox mürəkkəb prosedurları yerinə yetirir ki, bura bankın gəlirliliyi və likvid vəsaitlərlə vəziyyətin təhlili həmçinin maliyyə əməliyyatlarının gedişatına daim olaraq nəzarət altında saxlanması daxildir. O, daha uzunmüddətli və vacib layihələrdə yaxından iştirak edir ki, bura investisiyanın əsas variantlarının qiymətləndirilməsi, kapital strukturunun təhlili,

dividentlərin ödənilməsi üzrə illik gəlir payının aşkar edilməsi daxildir. Fundamental analizin nəticəsi aşağıdakıların təsirliliyinin qiymətləndirilməsidir:

- aktivlər portfelinin idarə edilməsi;
- kapital strukturunun idarə edilməsi;
- kapitalın kafililiyinin idarə edilməsi;
- məhsuldar aktivlərdən istifadədən gəlirlərin maksimallaşdırılması;
- xərclərin idarə edilməsi;
- aktivlərin dəyərinin idarə edilməsi;
- faiz riskinin idarə edilməsi;

-səhmdar kapitalının dəyərinin idarə edilməsi. Bankın fundamental təhlil məsələlərinə tam cavab verən balans modeli belədir:

$$\text{Aktivlər} - \text{Borc kapitalı} = \text{Kapital}.$$

Göstəricilərin tərkibi və təhlil metoduna əsasən bankın maliyyə-iqtisadi vəziyyətini göstərən əsas sintezləşdirən məlumat mənbəyi olan bank balansına əsaslanır. Bankın fundamental analizi ardıcıl parametrlər üzrə bankın kommertiya fəaliyyətini dəyərləndirməyə əsas verir: 1) aktivlər, cəlb edilmiş və şəxsi vəsaitlərin strukturunun keyfiyyəti; 2) cari xərclərin funksional analizi əsasında onların dinamikası; 3) xalis və ümumi gəlirlərin ölçüləri; 4) gəlirin dekompozisiya təhlili; 5) xalis və ümumi gəlirlərin ölçülərinə, gəlirin normasına və cari əməliyyat xərclərinə müəyyən təsir göstərən amillər; 6) vasitələrin bankdaxili dövriyyəsinə nəzərə alaraq bankın gəlirlilik səviyyəsinin göstəricisi kimi spred; 7) şəxsi kapitalın multiplikatorunun effektivliyi; 8) əlavə edilmiş dəyər; 9) səhmdar kapitalın dəyər qiymətləndirilməsi.¹¹

¹¹ Zahid Məmməd “ Bank fəaliyyətinin əsasları” səh 231, Bakı-2015

2.2 İstehsal sahələrinin inkişafında sığorta şirkətlərinin və investisiya fondlarının rolu

Beynəlxalq sığorta bazarına münasibətdə Azərbaycanın sığorta bazarında fərqli tendensiyalar sezilir. Sığorta məhsulları çəkisində qeyri-həyat sığortasının aparıcı yerə malik olması ölkəmizin sığorta bazarının özünəməxsus xüsusiyyətlərindəndir. Bu sığorta məhsulu son dövrlər ərzində ümumi sığorta haqlarının 87-92% xüsusi çəkisinə sahib olub. Ümumi sığorta müqavilələrində həyat sığortasının payı isə 5 faizdən artıq deyil. Lakin inkişaf etmiş sığorta bazarlarında isə bazarın demək olar ki 55-60%-i həyat sığortası hesabına yaranır. Qeyd etsək ki, həyat sığortasının dünyada bütün çeşidləri yığım xarakteri daşıyır, həmçinin vətəndaşların maddi-rifah vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir, Azərbaycanda isə bu sığorta növü üzrə əksinə daxilolmalar ildən-ilə azalır. Həyat sığortası sığorta haqlarının həcmində çox aşağı, cüzi göstəricilərlə ifadə olunur.

2008-ci ildə həmin məhsulun xüsusi çəkisi ümumi sığorta məhsullarının 1%-ni təşkil etmişdir. Ölkə sığorta bazarında 2006-cı ildə istifadə olunan və təklif edilən məhsulların sayı 15-ə qədər idisə, onadan öncəki 2007-ci ildə bu göstərici 30 ətrafında, 2008-ci ildə isə fəal satılan məhsul sayısı 35 olub. Sığorta şirkətlərin hal- hazırda xidmət paketinə 40-a qədər sığorta məhsul növü daxildir. Bununla yanaşı, inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisə etsək Azərbaycanda həyata keçirilən sığorta xidmətləri sayı çox azdır.

Son illərdə dünyada sığorta elementlərinin tətbiqi demək olar mülkiyyətin bütün formalarını əhatə etmiş, ailə münasibətlərini əhatələyərək sığorta ilə maraqlananlar arasında çox artıb. Azərbaycanda inkişaf etmiş ölkələrlə nisbətədə sığorta məhsullarının növünün az olması bu məhsulların cəlbediciliyini sığorta istehlakçıları üçün azaldıb.

Şirkətlərin sığorta xidmətləri təklifləri:

1. “AXA MBASK” şirkəti 29 sığorta növünü gerçəkləşdirmək üçün lisenziyaya sahibdir;

2. “Alfa Sığorta” ASC sığortanın 13 növü üzrə xidmət göstərir;
3. “AR Dövlət Sığorta Kommersiya Şirkəti” sığortanın 39 növünü özündə cəmləşdirir;
4. “AtaSığorta” ASC sığortanın 28 növü xidmətləri üzrə, onlardan 5 icbari 23 və könüllü sığorta növü olmaqla həyata keçirir;
5. “Atəşgah” Sığorta Şirkəti ASC – avtomobilin könüllü kasko sığortası, vətəndaşın əmlakının yanğına və digər baş verəcək risklərdən sığortası, məsuliyyət sığortası, yüklərin sığortası və s. növ əmlak sığortalarına əhəmiyyət verir. Həmçinin, şirkət bədbəxt hadisələrdən, tibbi sığorta, yerüstü, dəniz neft-qaz əməliyyatlarının araşdırılması və işlənilməsi ilə əlaqəli enerji risklərindən sığorta xidmətləri təklif edir;
6. “Başak İnam Sığorta Şirkəti” ASC sığortanın 12 növünü həyata keçirir;
7. “Atəşgah Həyat Sığorta Şirkəti” ASC həyat sığortası üzrə ixtisaslaşmış;
8. “Beynəlxalq Sığorta Şirkəti” ASC məcburi və könüllü sığortanın toplam 37 növü üzrə xidmət göstərir;
9. “Standart Insurance” Məhdud Məsuliyyətli Sığorta Şirkəti 24 növ könüllü və 5 növ icbari sığorta xidməti göstərir;
10. “Paşa sığorta” QSC ümumi 31 növ üzrə könüllü və icbari sığorta xidmətləri təklif edir;
11. “AzSığorta” ASC 35 sığorta növü üzrə xidmət təqdim edir. “Rəvan Sığorta Şirkəti” ASC sığortanın 19 növü üzrə fəaliyyət göstərir;
12. “Bakı Sığorta” ASC 27 çeşid sığorta xidməti bunlardan 24-ü könüllü, 3-ü icbari olmaqla həyata keçirilir;
13. “Qala Həyat” Sığorta Şirkəti ASC həyat sığortasına dair könüllü və icbari sığorta növlərini reallaşdırır;
14. «Meqa Sığorta» ASC 25 könüllü, 4 icbari sığorta növü üzrə fəaliyyət göstərir;
15. “Era Trans Sığorta” ASC 22-1 könüllü və 4-ü icbari olmaqla 26 sığorta çeşidi üzrə xidmətləri həyata keçirir ;

16. “Qarant Sığorta” ASC 4 icbari və 18 könüllü sığorta növü üzrə xidmət təqdim edir;
17. “Günay Sığorta” ASC sığortanın 23 növü üzrə fəaliyyət göstərir (2.266.191 manat);
18. “Fidan Sığorta” ASC 4 icbari və 15 könüllü olmaqla ümumi 19 sığorta növü üzrə fəaliyyətini reallaşdırır;
19. “Azərbaycan Sənaye Sığorta” ASC müştərilərinə 32 növ üzrə sığorta xidməti reallaşdırır (5-i icbaridir, 27-ikönüllü);
20. “A – Group Sığorta Şirkəti” ASC 14 könüllü, 3 icbari sığorta növü aid xidmət göstərir.

Həyat sığortası və ümumi sığorta fəaliyyəti üzrə 2011-ci ilə qədər hər bir sahə üzrə birgə fəaliyyət göstərən sığortaçılar ayrıca tələb olunan kapitalla sahib olmalı idilər. «Sığorta fəaliyyəti haqqında» qanuna görə ixtisaslaşmış şirkətlər həyat sığortası ilə məşğul ola bilərlər. Sığorta sektorunda həyat sığortasını hazırda 3 şirkət « Qala Həyat», « Atəşgah Həyat» və «PAŞA Həyat Sığorta» life həyata keçirir. Amma ixtisaslaşmış şirkətlərin olması heç də sektorun yüksəlişi demək deyil. Bazarın tədqiq olunması nəticəsində şirkətlərin təqdim etdikləri sığorta xidmətlərinin əksəriyyətinin formal olduğunu göstərdi. Eyni zamanda Bu sahədə inhisarlaşma da böyükdür. Məsələn, Mərkəzi Bankı 2010-2011-ci illərdə «Paşa Sığorta»nın bütün sığorta məhsulları ilə təmin etməsi qərara verilib. «Paşa Sığorta» tibbi sığorta ilə təkcə Mərkəzi Bankı deyil, həmçinin «Bank Avrasiya»,«Bank Respublika», «Dəmirbank» və «AccessBank» ın heyətini də təchiz edir. Təəccüblüdür ki, «Bank Respublikanın» özü Bakı Sığorta Şirkətinin 51% səhminin sahibidir, həmçinin həmin sığorta şirkətində bankın səhmdarlarının da səhm payı olduğu halda işçilərinin tibbi sığortası üçün «Paşa Sığorta» şirkətini seçib. Ölkədə eyni zamanda fəaliyyət göstərən nəhəng şirkətlər – BP Azərbaycan, Coca-cola, SOCAR kimi şirkətləri də sığorta xidmətlərinə olan tələbatlarını qarşılamaq üçün «Paşa Sığorta» ilə kontrakt imzalayıblar.

Son 6-7 ildə rəsmi statistikaya əsasən sığorta bazarı, öz fəaliyyətinin intensiv inkişaf mərhələsində olub.

Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının 2017-ci ilin birinci rübü üçün sığorta sinifləri üzrə təqdim etdiyi rəqəmlərlə tanış olaq:

Cədvəl № 2.1

**2017-ci ilin yanvar mart ayları üzrə hesablanmış sığorta haqları
və sığorta ödənişləri haqqında
M Ə L U M A T
(təcili məlumatlar əsasında)**

Sığorta sinifləri	Sığorta haqları	Sığorta ödənişləri
könüllü sığortalar üzrə - cəmi :	111,913,344.34	47,343,730.99
o cümlədən:		
Həyat sığortası üzrə	34,166,324.56	31,003,583.90
o cümlədən:		
həyatın ölüm halından sığortası	4,981,733.02	677,313.68
həyatın yaşam sığortası	28,950,939.15	30,321,270.22
annuitet sığortası	0.00	0.00
əmək qabiliyyətinin sığortası	204,866.50	0.00
sağalmaz xəstəliklərdən sığorta	28,785.89	5,000.00
Qeyri-həyat sığortası üzrə	77,747,019.78	16,340,147.09
o cümlədən:		
Şəxsi sığorta	45,971,448.52	11,674,278.69
o cümlədən:		
fərdi qəza və xəstəlik sığortası	909,454.73	107,378.34
tibbi sığorta	44,552,182.16	11,513,764.77
xaricə səfər edən vətəndaşların sığortası	509,811.63	53,135.58
Əmlak sığortası	31,775,571.26	4,665,868.40
o cümlədən:		
əmlakın sığortası	24,251,524.90	4,285,686.09
<i>o cümlədən:</i>		
əmlakın yangından və digər risklərdən sığortası	7,169,954.63	644,653.60

avtonəqliyyat vasitələrinin sığortası	6,089,897.21	2,772,352.14
dəmiryol nəqliyyatı vasitələrinin sığortası	273,381.63	0.00
hava nəqliyyatı vasitələrinin sığortası	4,720,308.63	0.00
su nəqliyyat vasitələrinin sığortası	2,997,125.09	0.00
yüklərin (nəqliyyat) sığortası	544,630.65	5,821.92
kənd təsərrüfatı bitkiləri məhsullarının sığortası	6,948.00	840,468.82
kənd təsərrüfatı heyvanlarının sığortası	2,030,016.24	22,389.61
əmlakın sığortası ilə bağlı digər siniflər	419,262.82	0.00
<i>o cümlədən :</i>		
işçilərin dələduzluğu sığortası	419,262.82	0.00
pul və pul sənədlərinin saxtalaşdırılmasından sığorta	0.00	0.00
titul sığortası	0.00	0.00
mülki məsuliyyətin sığortası	7,524,046.36	376,048.67
<i>o cümlədən:</i>		
avtonəqliyyat vasitələri sahiblərinin mülki məsuliyyətinin sığortası	350,898.42	18,536.00
dəmiryol nəqliyyatı vasitələri sahiblərinin mülki məsuliyyətinin sığortası	0.00	0.00
hava nəqliyyatı vasitələri sahiblərinin mülki məsuliyyətinin sığortası	2,192,147.90	0.00
su nəqliyyatı vasitələri sahiblərinin mülki məsuliyyətinin sığortası	162,975.41	0.00
yük daşıyanın mülki məsuliyyətinin sığortası	27,479.49	45,935.99
mülki-hüquqi müqavilə üzrə mülki məsuliyyətin sığortası	0.00	0.00
peşə məsuliyyətinin sığortası	100,657.97	0.00
işəgötürənin məsuliyyət sığortası	521,348.88	1,896.48
ümumi mülki məsuliyyətin sığortası	4,168,538.29	309,680.20
hüquqi xərclərin sığortası	0.00	0.00
kredit sığortası	0.00	4,133.64
<i>o cümlədən:</i>		
kreditlərin sığortası	0.00	4,133.64
ipoteka sığortası	0.00	0.00
qarışıq maliyyə risklərinin sığortası	0.00	0.00

<i>o cümlədən:</i>		
əmlakın bazar dəyərinin düşməsi riskindən sığorta	0.00	0.00
işin dayanması ilə bağlı risklərdən sığorta	0.00	0.00
İcbari sığortalar üzrə -cəmi	38,768,336.17	12,948,662.58
o cümlədən:		
Həyat sığortası üzrə	10,398,921.89	784,672.69
o cümlədən:		
İstehsalatda bədbəxt hadisələr və peşə xəstəlikləri nəticəsində peşə əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından icbari sığorta	10,398,921.89	784,672.69
Qeyri-həyat sığortası üzrə	28,369,414.28	12,163,989.89
o cümlədən:		
nəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyətinin icbari sığortası	0.00	0.00
sərnişinlərin icbari sığortası	0.00	0.00
icbari ekoloji sığorta	0.00	0.00
yanğından icbari sığorta	0.00	0.00
MM deputatların icbari şəxsi sığortası	24,485.00	0.00
tibbi personalın AIDS-dən sığortası	0.00	0.00
hərbi qulluqçuların dövlət icbari şəxsi sığortası	2,305,666.00	805,350.00
məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları işçilərinin dövlət icbari şəxsi sığortası	2,581,055.00	342,816.00
dövlət qulluqçuların icbari sığortası	0.00	0.00
diplomatik nümayəndələrin icbari sığortası	0.00	0.00
auditorların peşə məsuliyyətinin icbari sığortası	2,893.00	0.00
daşınmaz əmlakın icbari sığortası	5,904,338.63	1,065,886.23
daşınmaz əmlakın istismarı ilə bağlı mülki məsuliyyətin icbari sığortası	72,750.00	18,055.03
avtonəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyətinin icbari sığortası	17,461,586.65	9,931,882.63
sərnişinlərin icbari fərdi qəza sığortası	16,640.00	0.00
YEKUN	150,681,680.51	60,292,393.57

Mənbə: fimsa.az

23 sığorta şirkəti xətti üzrə Azərbaycanda 150,682 mln. manat sığorta haqqı yığılıb. Müqayisə üçün keçən ilin eyni dövrü ilə nisbətdə bu rəqəm 1,1% aşağıdır. Hesabat dövründə toplanmış sığorta ödənişlərinin həcmi isə 60,292 milyon manat olmuşdur. Bu, ötən ilə nisbətdə 14,7% çoxdur.

Qeyd edək ki, sığorta şirkətləri 2017-ci ilin yanvar-mart aylarında yığdıqları hər 100 manat sığorta haqqının təqribi 40 manatını müştərilərinə geri ödəyib. Bu nisbət 2016-cı ilin yanvar-mart aylarında 34,5 manat olub.

Keçən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə könüllü sığorta bazarında haqlar 4% artmışdır və 111 milyon 913 min manat olmuşdur. Adı çəkilən sığorta növləri üzrə ödənişlər isə 16% yüksələrək 47 milyon 344 min manat olmuşdur.

İcbari sığorta növləri üzrə yığımlar 38 milyon 768 min manat olmuşdur. Şirkətlər tərəfindən hesabat dövründə sözügedən sığorta növü üzrə 12 milyon 949 min manat ödəniş qeydə alınıb ki, bu da ötən ilin eyni dövrü ilə nisbətdə 1 milyon 315 min manat və ya 11% artım deməkdir.

2017-ci il yanvarın ayının 1-nə Azərbaycanda fəaliyyətdə 21 sığorta müəssisəsinin məcmu aktivlərinin həcmi 898,106 mln. manat olmuşdur.

Bunu, ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisə etsək (ləğv etmə mərhələsində olan şirkətlər nəzərə tutulmasa) 6,9% çoxdur. Həmin sığortaçılarından 7-si aktivlərini azaldıb, 14-ü isə artırıb. Hesabat ili üçün sığorta şirkətlərinin cəmi qısamüddətli aktivləri 3,7% artım göstərərək 787,725 mln manat, uzunmüddətli aktivləri isə 37,3% yüksələrək 110,381 mln. manat olmuşdur. Uzunmüddətli aktivlərin artımı 15 şirkətdə, qısamüddətli aktivlərdə isə 10 şirkət artım nümayiş etdirib.

Cəmi öhdəliklər hesabat dövründə sığorta sektorunda 6,1% artaraq 449,258 milyon manat olmuşdur. Bir qayda olaraq sığortaçılardan 12-də isə azalıb, 9-da öhdəliklər artıb. Həmçinin, şirkətlərin qısamüddətli öhdəliklərində 15% eniş olaraq 15,461 mln. manat, uzunmüddətli öhdəlikləri 7,1% yüksələrək 433,797 mln. manat kimi qeydə alınmışdır. Statistik olaraq uzunmüddətli 10 şirkət, qısamüddətli isə 8 şirkət öhdəliklərini artırıb.

Keçən il sığortaçıların cəmi kapitalında 7,7%-lik artım baş verərək 448,848 mln. manat, nizamnamə kapitalında isə bu rəqəm 4,7% artımla 320,302 mln. manat təşkil etmişdir. Bazar iştirakçılarında 17-si toplam kapitalını, 4-ü isə (dövlət məxsus “Azərsığorta”, eləcə də “Qala Həyat Sığorta”, “Xalq Sığorta” “Qala Sığorta” və ASC-lər) nizamnamə kapitalını artırma bilmişdir.

2016-cı ildə sığorta sektorunda cəmi gəlirlər 585,452 mln manat təşkil etmişdir ki, bu rəqəm 2015-ci ilə müqayisədə 7% yüksəkdir. Sektorun xərclərində də artım hiss olunmuşdur, belə ki xərclər 18,1% artaraq 502,742 mln. manat olmuşdur. Sığortaçılardan 11-nin xərcləri 9-nun isə gəlirləri artıb.

Ötən ilin sonunda sığorta şirkətlərində cəmi maliyyə mənfəəti 82,71 mln. manat olmuşdur ki, bu da keçən illə nisbətə 31,9% azdır. Maliyyə mənfəətini 7 şirkət artırma bilib, azalma isə 12 şirkətdə müşahidə olunub. 2 şirkət (“Başak İnam Sığorta” ASC və “Standard Insurance” -lər) isə maliyyə zərəri ilə üzləşib (əvvəlki il həmin şirkətlər maliyyə mənfəəti əldə ediblər).

Sığorta sektoru 2016-cı ildə 17,617 mln. manat civarında mənfəət vergisi ödəmişdir. Bu, 2015-ci ilə müqayisədə 24,6% azdır. Ötən il 21 şirkətdən 3-ü vergi ödəməyib ki, bunlardan 2-si yuxarıda vurğulanan zərər etmiş şirkətlərdir. Vergi ödəməmiş kimi qeydə alınan 3-cü şirkət isə 3 dəfədən çox maliyyə mənfəətini artıran “Amrah Sığorta” ASC-dir. Maraqlıdır ki, adı çəkilən şirkət mənfəət vergisini 2015-ci ildə də ödəməyib. Halbuki, əvvəlki ili də şirkət mənfəətlə başa vurub.

Azərbaycan sığortaçılarının ötən ilin yekununda ümumi xalis mənfəəti 65,094 mln. manat olmuşdur. Bu da ötən illə nisbətdə 33,7% azdır. Maliyyə mənfəətini 2016-cı ildə artıran 7 şirkət həmçinin xalis mənfəətini artırıb.

İqtisadi inkişaf fonunda son illərdə Azərbaycanın sığorta bazarında artım müşahidə olunsada, onun iqtisadiyyata və maliyyə sektoruna təsiri demək olar ki minimum dərəcədədir. MBNP-nın 2015-ci ilin sonuna verdiyi məlumata əsasən sığorta haqlarının ÜDM-də payı cəmi 0.8 faiz olmuşdur. Buna səbəb sığorta şirkətləinin müəyyən sektorlar üzrə risk səviyyəsi haqqında məlumata malik olmamasıdır və ya investisiya yatırımı aşağı səviyyədə olan sektora sığorta xidmətləri təklif etməkdə maraqlı olmamalarıdır.

İnvestisiya fondu dedikdə- Qiymətli kağızlarını investorlar arasında yeləşdirərək cəlb etdiyi sərbəst vəsaitləri korporativ və dövlət qiymətli kağızlara yatırım edən, banklara əmanət kimi yatan, habelə müxtəlif yatırım istiqamətlərinə yönəldən investisiya institutudur. Daha aydın dildə desək, investisiya fondunu böyük bir “hovuz” kimi təsəvvür etmək olar. Su axıb hovuzda dolan kimi, investisiya fondları da əhalidən və şirkətlərdən yığıqları pulların hesabına istiqraz, səhm, qızıl və s. əldə edərək onları idarə edir. Qısa desək, ucuz olanda alır, baha olanda satır, nəticə etibari ilə gəlir əldə etmiş olur. İnvestisiya fonduna kim nə qədər pul yatırmışdırsa, həmin məbləğə münasib də gəlirdən öz payını götürür. Əlavə olaraq xatırladaq ki, investisiya fondlarının sərəncamında olan qiymətli kağızların qiymətlərinin yüksəlməsinə baxmayaraq fond onları satışa çıxarmasa belə artıq mənfəət əldə etmiş olur və onu portfelində rahatlıqla göstərə bilər.

İnvestisiya fondlarının iştirakçısı olmaq səhmdar cəmiyyətlərinin səhmlərini almaq kimi düşünmək olar, amma onlar qarışdırılmamalıdır. Çünki, hər hansısa bir şirkətin səhm sahibi olmaq səhmdara səsvermə haqqı verir ki, o cəmiyyətin idarə olunmasında iştirak edir. Habelə hər hansısa bir şirkətin səhmini alan vaxt səhm

alan ciddi araşdırma aparmalı, baş verəcək riskləri hesablamalı, iqtisadi-siyasi proseslər barədə ətraflı informasiyası olmalıdır. İnvestisiya şirkətinin payçısı olmaq isə payçıya səsvermə hüququ vermir, habelə investisiya fondundan iştirakçı payı alan zaman əlavə araşdırmalar, hesablamalar aparmağa ehtiyac olmur. Hər hansısa bir qiymətli kağızın alqı-satıqısı investisiya fondunun məsələsidir, fondun əsas məqsədi payçılarına mümkün qədər çox gəlir gətirməkdir.

Yığıqları pullar hesabına investisiya fondları əldə etdikləri qiymətli kağızlar ilə öz portfellerini yaradırlar. İnvestisiya fondunda portfelinin artması gəlir, azalması isə ziyan anlamına gəlir. İnvestisiya fondunun portfelinə artım baş verdikdə avtomatik olaraq həmin fondun təklif verdiyi iştirak payı sənədinin qiyməti də artır, portfelin dəyəri endikdə isə iştirak payı sənədinin qiyməti aşağı enir. İnvestisiya fondunun portfelinin yüksəlməsi fondun aldığı istiqrazın, səhmin, qızılın və s. qiymətinin artdığı vaxt baş verir, onların qiyməti aşağı düşdükdə isə portfelin azalması da müşahidə olunur. Yəni ən sadə formada açıqlasaq, əgər hər hansısa bir investisiya fondundan iştirak payının qiyməti 1 AZN olan 100 ədəd iştirak payı əldə etsəniz, bu vaxt investisiya fonduna 100 AZN investisiya etmiş olursunuz. İnvestisiya fondunun portfelinə qiymət azalması müşahidə olunub iştirak payının qiyməti 90 qəpiyə enərsə, bu zaman yatırımınızın dəyəri 90 AZN olacaqdır, yəni ziyan etmiş olacaqsınız. Əgər investisiya fondunun portfelinə qiymət artması nəticəsində iştirak payının qiyməti 1 manat 10 qəpiyə yüksələrsə, bu vaxt sərmayənizin dəyəri 110 manata kimi yüksələcəkdir. Belə olan halda iştirak paylarınızı fonda satıb mənfəət götürmək mümkündür.

İnvestisiya fondları portfellerini yaradan qiymətli kağızların alınıb-satıldığı birjalarda onların qiymətlərini hər gün nəzər yetirərək portfellerinin qiymətini hesablayırlar və iştirak payı sənədinin dəyərini elan edirlər.

İştirak payı sənədlərini investisiya fondunun ofisindən həmçinin fondun müəyyən etdiyi yerlərdən almaq olar. Hər iş günü iştirak payı sənədinin qiyməti onun alınıb-satıldığı ünvanlarda elan edilir. Bundan əlavə investisiya fondlarının iştirak paylarının

qiymətləri haqqında məlumatı gündəlik qəzetlərin səhifələrindən də öyrənmək olur. Lakin qəzetlərdə elan olunan qiymətlər əməliyyat günündəki deyil, bir gün əvvəlin qiyməti olur. İnvestisiya fondlarının həmçinin telefonları ilə və veb səhifələrinə daxil olaraq qiymətləri barədə məlumat öyrənmək olur.

Qiymətli kağızlar bazarında investisiya fondlarının fəaliyyəti ən risksiz fəaliyyət növlərindən biri kimi qələmə verilir. Belə desək, 100 manatınızın olduğunu var zənn edək. Tutaq ki, siz ancaq bu pul ilə bir şirkətin səhmini əldə edə bilərsiniz və bu sizin riskinizi artırır. Səhmini əldə etdiyiniz şirkətin maliyyə durumunun pisləşməsilə, onun səhminin dəyərdən düşməsi ehtimalını artır. Topladıkları pullar hesabına investisiya fondları isə minlərlə rezidentlərdən çoxlu miqdarda şirkətlərin istiqrazlar, səhmlərini və digər qiymətli kağızları əldə edirlər. Yəni, çoxlu miqdarda qiymətli kağızın dəyərinin düşməsi ehtimalı bir şirkətin səhminin qiymətinin düşməsi ehtimalından aşağıdır. Buna görə də investisiya fondunun iştirak payı sənədini əldə etmək riskliliyi daha azdır .

İnvestisiya fondları sayəsində qiymətli kağızlar bazarının üzvü və ya iştirakçısı olmağın üstünlüklərindən biri də yatırımın peşəkarlar tərəfindən idarə edilməsidir. İxtisaslaşmış şirkətlər işi investorun əvəzinə portfel idarəedilməsini həyata keçirir. İqtisadi ədəbiyyatlarda portfel idarəetmə şirkətləri portfel meneceri də adlandırılır. İnvestisiya fondunun vəsaitləri hesabına portfel idarəetmə şirkətləri istiqraz, səhm və s. qiymətli kağızların alıs-satış əməliyyatlarını həyata keçirir.

İqtisadiyyatda və siyasi sahədə portfel idarəetmə şirkətləri hansı proseslərin getdiyini yaxından daim izləyir. Əməliyyat haqqında qərarın qəbul edilməsi üçün müxtəlif ölçmə və qiymətləndirmə üsullarından istifadə edilir, iqtisadi araşdırmalar aparılır. Portfel idarəetmə şirkətləri əsas məqsəd kimi gəliri ən yüksək, riski ən aşağı olan qiymətli kağızı vaxtında alıb-satmaqdır.

Yuxarıda qeyd edilən investisiya fondun haqqında məlumatlar ən sadə şəkildədir, investisiya fondlarının reallıqda fəaliyyəti isə mürəkkəb və önəmli bir prosesdir. İqtisadi

fondların fəaliyyəti dövlət tərəfindən ciddi nəzarət və tənzimləmələr tələb edir, bu sahə əsaslı normativ-hüquqi aktlarla və qanunlarla təmin edilməlidir.

Artıq ölkəmizdə dövlət investisiya fondlarının yaradılması üçün öz səylərini artırmağa başlamışdır. Belə ki, Azərbaycanda “ İntestisiya fondları haqqında” qanun qəbul olunub. Həmin qanuna əsasən investisiya fondları paylı və səhmdar formada ola bilər. Səhmdar investisiya fondu fəaliyyəti üçün xüsusi razılığa (lisenziyaya) malik olan, fəaliyyətinin müstəsna predmeti səhmlərinin yerləşdirilməsindən əldə edilən pul vəsaitlərinin investisiya bəyannaməsi ilə nəzərdə tutulmuş qaydada qiymətli kağızlara və digər əmlaka yatırılmasından mənfəət əldə edilməsi olan açıq səhmdar cəmiyyətidir¹².

Paylı investisiya fondu isə ümumi paylı mülkiyyət hüququ əsasında investisiya fond paylarının sahiblərinə məxsus və investisiya fondunun idarəçisinin idarəetməsində olan əmlak toplusudur¹³. Hüquqi şəxs kimi paylı investisiya fondu bir statusa sahib deyil və onun aktivləri pay satışından daxil olan vəsaitlərdən və həmin vəsaitlərin yatırım nəticəsində əldə olunan sair aktivlərdən təşkil olunur. Paylı investisiya fondu qapalı, açıq və interval şəkildə formalaşa bilər.

Azərbaycanda investisiya fondlarının təkmilləşdirilməsi xüsusi vergi rejiminin yaradılmasını zəruri edir. Bir sıra dünya ölkələri üçün investisiya fondu pay sahiblərini vergidən azad edərək investisiya fondlarının inkişafına zəmin yaradır. Hal-hazırda səhmlər üzrə ödənilən dividenddən Azərbaycanda ödəmə mənbəyindən 10% dərəcə ilə vergi hesablanır. Fond payçıları üçün vergiləri ləğv etməklə yatırımcıların investisiya fondlarına marağını yüksəltmək olar.

Ölkəmizdə bu gün bankların qoyduqları kredit faiz dərəcələri çox yüksəkdir. İntestisiya fondlarını inkişafından sonra şirkətlərin ucuz vəsait əldə etmə imkanları artacaqdır. Müəssisələr səhm emissiya etməklə investisiya fondlarından sərbəst vəsait cəlb etmə imkanı əldə edəcəklər.

¹² Azərbaycan Respublikasının “İntestisiya Fondları haqqında qanunu- Maddə 1.1.2

¹³ Azərbaycan Respublikasının “İntestisiya Fondları haqqında qanunu- Maddə 1.1.3

Portfel idarə edən şirkətlər olmadan investisiya fondlarını təsəvvür etmək olmaz. Portfel idarəetmə şirkətlərinin formalaşdırılması və onların fəaliyyətini nizamlamaq hüquqi çərçivədə çoxlu sayda qayda və qanunlar işlənib hazırlanmalıdır. Dünya təcrübəsində, investisiya fondlarının maksimum səviyyədə inkişaf etdiyi bir çox ölkələrdə portfel idarəetmə şirkətləri xüsusi razılıq və rəqi almadan fəaliyyət göstərə bilməzlər. Buna görə də portfel idarəetmə şirkətlərinə lisenziyanın təqdim edilməsi qaydaları tərtib olunmalıdır. Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan Respublikasının “İnvestisiya fondları haqqında” qanununda aktivlətin idarə olunması üzrə şirkətlərə lisenziyanın verilməsi qaydaları göstərilmişdir.

Portfel idarəetmə şirkətlərinin fəaliyyətlərini nizamlamaq üçün bir neçə standartlar qəbul edilməlidir. Buna görə də portfel idarəetmə şirkətlərinin etika-davranış qaydaları tərtib olunub hazırlanmalıdır. Çünki belə şirkətlər dürüst, tərəfsiz və müstəqil olmalı və fəaliyyət göstərməlidir. Bununla yanaşı beynəlxalq təcrübə əsasında portfel idarəetmə şirkətlərinin səmərəli işinə nail olmaq məqsədilə riskölçmə metod və qaydaları da işlənib hazırlanmalıdır.

Azərbaycanda hal-hazırda hər hansı bir investisiya fondu fəaliyyət göstərməkdə, ilk belə investisiya fonduunun açılış 2018-ci ilin əvvəllərinə nəzərdə tutulmuşdur. Lakin investisiya şirkəti kimi Bakı Fond Birjasında 6 belə şirkət ("Unicapital İnvestisiya Şirkəti" ASC, "Paşa Kapital İnvestisiya Şirkəti" QSC, "AzFinance İnvestisiya Şirkəti" QSC, "İnvest-Az İnvestisiya Şirkəti" QSC, "PSG Kapital İnvestisiya Şirkəti" QSC, "Kapital Menecment İnvestisiya Şirkəti" ASC) fəaliyyət göstərir. Bu şirkətlər hər hansı bir iri layihənin maliyyələşdirilməsindən daha çox, gündəlik olaraq birjada bağlanan dövriyyə əqdlərindən öz gəlirlərini götürməklə kifayətlənirlər.

2.3 Qiymətli kağızların iqtisadi inkişafda rolu

Qiymətli kağız – kapitalın əmtəə və pul formalarından fərqli elə bir formasıdır ki, o, həm bazarda əmtəə kimi təklif olunmaq, həm də gəlir gətirmək xüsusiyyətinə malikdir və AR Mülki Məcəlləsinə görə - qiymətli kağız təsdiq edilmiş formaya əməl olunmaqla hər hansı hüququ təsdiqləyən elə bir sənəddir ki, həmin hüquq bu sənəd olmadan nə başqa şəxsə ötürülə bilər nə də həyata keçirilə bilər¹⁴. Qiymətli kağız başqa bir şəxsə təqdim edildikdə onun təsdiqlədiyi bütün hüquqlar da ona keçir.

Qiymətli kağızlar müasir dünya təcrübəsində iki böyük sinifə bölünür:

1-ci sinif – əsas qiymətli kağızlar

2-ci sinif – törəmə qiymətli kağızlar.

Əsas qiymətli kağızların mahiyyəti hansısa bir əmtəəyə, aktivə, pula, əmlaka, kapitalla və digər qeyri maliyyə və maliyyə aktivlərinə söykənən mülkiyyət hüququnun olması kimi dəyər verilir.

Əsas qiymətli kağızlar özlüyündə aşağıda göstərilən qruplara ayrılır:

1. ilkin qiymətli kağızlar – buna istiqrazlar, səhmlər, veksellər və s. daxil edilir;

2. ikinci dərəcəli qiymətli kağızlar – ilkin qiymətli kağızların əsasında emissiya olunan qiymətli kağızlardır (depozit sertifikatları, warrant və s.);

Törəmə qiymətli kağızlara isə fyuçers kontraktları (faiz, əmtəə, indeks, valyuta və s.) və opsiyonlar daxil edilir.

Dövriyyə xüsusiyyətlərinə görə bazarda qiymətli kağızlar 2 qrupa ayrılır: qeyri – bazar (dövriyyəsiz) qiymətli və kağızlar bazar (dövriyyəli) .

Bazar qiymətli kağızları birjadankənar və birja dövriyyə daxilində təkrar bazarda satılıb–alına bilər. Dövriyyəsiz qiymətli kağızları təkrar dövriyyədə iştirak etmir və əldən - ələ verilmir. Bu kağızlar bazarda artıq satıla bilməz və onlar təkcə emitentin özü tərəfindən alına bilər.

¹⁴ 2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının inkişafı” Dövlət Proqramı

Emissiya qiymətli kağızlar-qiymətli kağızların əldə edilməsi vaxtından və buraxılışlarla yerləşdirilməsindən asılı olmayaraq bir buraxılış çərçivəsində hüquqlarının həyata keçirilməsinin müddəti və həcmi eyni olan qiymətli kağızlardır. Onlara qanunda istiqraz və səhm vərəqəsi aid olunur.

Qeyri – emissiya qiymətli kağızlari isə emisya olmaqla yerləşdirilməyən, qiymətli kağızlar üzrə hüquqların keçməsinin müddəti və həcmi müxtəlif olan qiymətli kağızlardır. Onlara çek, veksəl, depozit, fyuçers, opsiyon, sertifikatları, warrant, özəlləşdirmə payları daxildir.

Qiymətli kağızlar risk səviyyəsinə görə aşağıdakı formada:

- qiymətli kağızın təminatı yüksək həddə olduqca, riski aşağıdır.
- gəlir çox olduqca, risk də yüksək olur.

Qiymətli kağızların əsas növləri aşağıdakılar kimidir:

1) Səhmlər - Səhm qiymətli kağız olub, səhmdar cəmiyyətində üzvlüyü və sahibinin (səhmdarın) səhmdar cəmiyyəti mənfəətinin bir hissəsini dividendlər şəklində almaq, səhmdar cəmiyyəti işlərinin idarə olunmasında iştirak etmək hüququnu və cəmiyyətin ləğvindən sonra qalan əmlakın bir hissəsinə hüququnu təsdiqləyir¹⁵. Səhmdar cəmiyyəti yalnız səhmin emitenti rolunda bilər. Səhm imtiyazlı və ya adi növündə emissiya oluna bilər. Adi səhmlər eyni nominal dəyərli olmaqla hər biri onun sahibinə eyni dərəcədə hüquqlar verir. İmtiyazlı səhmlərin bir emissiyası içində hər biri eyni nominal dəyərində olmaqla sahibinə eyni dərəcədə hüquqlar tanıyır.

Korporativ əsaslarla formalaşmış və fəaliyyət göstərən müəssisələrin, yəni qapalı və açıq səhmdar cəmiyyətlərin əsas maliyyə bazasını səhmlərin emissiyası və yerləşdirilməsindən əldə olunan gəlirlər formalaşdırır. Səhmlərdən alınan mənfəət dividend kimi qələmə verilir. Dividend xalis mənfəətin ümumi məbləğinin bir hissəsidir və səhmdarlar arasında səhmlərinin sayına əsasən bölüşdürülür. Səhm üzrə dividendlər müxtəlif yollarla ödənilə bilər: müəssəsin istehsal etdiyi məhsullarla, nağd pulla, habelə əlavə səhmlər formasında da ödənilə bilər. Bu ödənişlər yarım ildən bir, kvartal üzrə və ya ildə bir dəfə həyata keçirilə bilər.

¹⁵ <https://www.e-gov.az/home/getfile/567>

Səhmlər məzənnə və nominal qiymətinə sahib olurlar. Səhmin nominal dəyəri dedikdə səhmin sertifikatının üzərində göstərilən qiymətidir. Səhmdar cəmiyyətin adı səhmlərinin nominal dəyəri eyni olmalı və bütün səhmdarlar üçün bərabər hüquq təmin etməlidir. Gündəlik olaraq məzənnə qiyməti isə qiymətli kağız bazarındakı təklif və tələbdən asılı hallarda dəyişir və formalaşır.

2) İstiqraz - İstiqraz, onun sahibinin onu buraxmış şəxsdən istiqrazda nəzərdə tutulan müddətdə istiqrazın nominal dəyərini və ya başqa əmlak ekvivalentini almaq hüququnu təsdiqləyən qiymətli kağızdır¹⁶. İstiqraz onun sahibi üçün istiqrazın nominal dəyərindən faiz götürmək hüququ və digər əşya hüquqları tanıya bilər. Faiz ödənişlərini nəzərə almayan istiqraz faizsiz istiqraz kimi qəbul olunur. Səhm hal-hazırda ən geniş yayılan və tanınan fond qiymətli kağızı vurğulansa da, vəsaitin cəlb edilməsi baxımından kreditin də rolu müstəsna deyildir. Kredit alətlərindən daha çox istiqrazın əhəmiyyəti daha mühümdür. İstiqraz qiymətli kağız kimi onun sahibi ilə onu emisiya edən arasındakı borc münasibətlərini formalaşdırır.

Vəsaitin cəlb olunmasında istiqraz hökumət, bələdiyyələr, müxtəlif dövlət qurumları üçün əsas alətdir. əlavə maliyyə vəsaitlərinə ehtiyac olduqda istiqraz borclarının yerləşdirilməsinə və təşkili səhmdar cəmiyyətləri də üz tutur. Səhmdar cəmiyyətlər öz fəaliyyətlərini təkcə səhm deyil, həmçinin istiqraz emisiya etmək yolu ilə də maliyyələşdirə bilirlər.

3) Bank sertifikatları - bütövlükdə sertifikat qısamüddətli qiymətli kağızdır. Bankın yazılı şəhadətnaməsi olmaqla bu kağız bankda pul vəsaitinin əmanətə qoyulmasını göstərir. Təyin olunmuş müddət sona yetdikdən sonra sertifikat əmanətçinin əmanət qoyduğu pul vəsaitini, həmin vəsaitə görə faizini geri almasına hüquq verən sənəddir. İnvestorlar üçün bank sertifikatları cəlbedicidir. Belə ki, etibarlılığına görə inkişaf etmiş ölkələrdə bu kağızlar dövlət qiymətli kağızlarından sonrakı ikinci sırada dayanır. Səhm və istiqrazlarla müqayisədə vəsaitlərin qaytarılmasına bank sertifikatları daha çox zəmanət verir. “Əmanətlərin sığortalanması fondu” da emitent bank qeydiyyatından keçmişdirsə bankın fəaliyyəti dayandırıldıqda və əmanətləri qaytarmağa imkanı çatmasa belə, adə çəkilən fond əmanətçilərə həmin qoyulan depozitləri qaytarır.

¹⁶ <https://www.e-gov.az/home/getfile/567>

Ümumiyyətlə bank sertifikatlar bu cür sinifləşdirilir:

- depozit və əmanət sertifikatları
- müddətli və tələb olunanadək sertifikatlar
- təqdimatlı və adlı sertifikatlar

Depozit sertifikatı Depozit sertifikatı əmanətçidən və ya əmanətçi üçün banka daxil olmuş pul məbləğini (depoziti) və onun üçün faizləri bankdan almaq hüququnu təsbit edən qiymətli kağızdır¹⁷. Depozit sertifikatı müəyyən müddətə adsız və ya adlı qiymətli kağız kimi emissiya oluna bilər. Depozit sertifikatları seriyalarla və ya birdəfəlik, sənədli formada emissiya oluna bilər. Bu sertifikatın nominal dəyəri yüksək olur.

4) Veksel - Veksellər orderli qiymətli kağızlardır, veksel verən onların köməyi ilə müəyyən şəxsə müəyyən məbləğ ödəməyi haqqında başqa şəxsə təlimat verir (köçürmə vekseli). Hər hansı şəxsə və ya bu şəxsin sərəncamına müəyyən məbləğ ödəməyi öz öhdəsinə götürür (sadə veksel). Daha aydın, veksel qanunla müəyyən olunmuş formada tərtib edilmiş, üstündə göstərilmiş vaxtda və yerdə ödəniləcək məbləğ qeyd edilən borc öhdəliyidir. Pul vəsaitləri veksel öhdəliyinin obyekt rolunda oynaya bilər. Vekselin xüsusiyyətləri onun mücərrədliyi, şərtsizliyi, tədavül, müştərək məsuliyyətliliyi qabiliyyətliliyidir.

Vekselin müxtəlif növləri var:

- Kommersiya vekseli kommersiya əqdlərində istifadə olunur. Kommersiya vekseli ilə satıcı alıcıya möhlət əsasında satılmış əmtənin dəyərinin ödənilməsi formasında vekseli almaqla kommersiya krediti təqdim edir. Bu həm ödəmə vasitəsi həm də borc öhdəliyidir
- Maliyyə vekseli. Əsasında əmtəə alqı-satqısı olmayan maliyyə əməliyyatları durur. Belə veksel kreditin əldə edilməsi ilə əlaqəli maliyyə əqdini rəsmiləşdirir. Borcalan kreditorla kredit kontraktı bağlamır. Borcalan sadəcə investora vekseli satmaqla maliyyə vəsaitləri cəlb edir. Maliyyə vekseli köməyilə subyektlər bir-birlərinə kredit vermə ixtiyarına sahibdir.

¹⁷ <https://www.e-gov.az/home/getfile/567>

- Saxta veksəl. Belə veksəl fırıldaqçılıq əməliyyatlarının həyata keçirilməsi məqsədi güdür. Onun əsasında nə maliyyə əməliyyatı nə də kommersiya durur. Belə veksəl tədavülündə prosesində olan şəxs tərəfindən uydurulur. Saxta vekselin buraxılışında məqsəd vekseli girov göstərməklə bankdan kredit götürmək yaxud əmtəə əqdləri üzrə veksellə hesablaşma aparmaqdır.

- Dostluq veksəlləri. Belə veksəllər bir-birlərinə inamı və etibar olan şəxslər tərəfindən yazılır. Heç bir real əməliyyatda dostluq veksəlləri qeydə alınmır. Onun istifadəsində əsas məqsəd maliyyə problemi ilə üzləşən tərəflərdən birinə kömək etməkdir

- Xəzinə veksəlləri. Dövlətin borc öhdəliyi kimi tanınır. Bu veksəllər kredit bazarında ən çox likvidliyə və tədavül xassəsinə sahib olan, risk səviyyəsi də cüzi olan qiymətli kağızlardır. Bu veksəllərin dövriyyəyə çıxarılması və ya buraxılması dövriyyədə olan pul kütləsinin stabilləşməsinə effektiv şəkildə təsir edir.

5) Konosament – yükün daşınması, yüklənməsi və alınması hüququnu təsdiqləyən beynəlxalq standart sənəd formasıdır. Adlı konosament yükün, üstündə adı qeyd edilmiş şəxsə aid olduğunu bildirdiyi və digər bir şəxsə ötürülə bilmədiyi situasiyada, orderli konosament yükü göndərən və ya qəbul edən əmri ilə indossoment vasitəsilə, təqdimatlı konosament isə adi üsulla üçüncü şəxsə ötürülür.

6) Opsion- sahibinə müəyyən olunmuş tarixdə müəyyən baza aktivinin qabaqcadan razılaşıdırılmış məbləğə almaq və satmaq hüququnu verən qiymətli kağızdır. Opsion müqavilə formasıdadır və bu yolla qiymətli kağızların alqı-satqı proseslərini yerinə yetirir. Lakin bu əməliyyatı həyata keçirməmək də mümkündür. Bu əməliyyat öhdəlik formasındadır. Opsion əməliyyatlarının 2 növü vardır: “call” və “put” opsion əməliyyatları.

“Call” opsion kontraktı qeyd edilmiş vaxt ərzində müəyyən miqdar qiymətli kağızları, bu kontraktı başa vurmaq səlahiyyəti olmadan, müəyyən olunmuş qiymətə opsionu yazan şəxsə almaq, “Put” opsion kontraktı isə həmin opsionu yazan şəxsə satmaq ixtiyarı verir. Qısaca, opsion alıcısı istədiyi vaxt qiymətli kağızı almaq və satmaq hüququndan istifadə edə və etməyə də bilər. Amma opsion satıcısı kontraktın şərtlərinə uyğun olaraq istənilən vəziyyətdə sövdələşməni yerinə yetirməlidir.

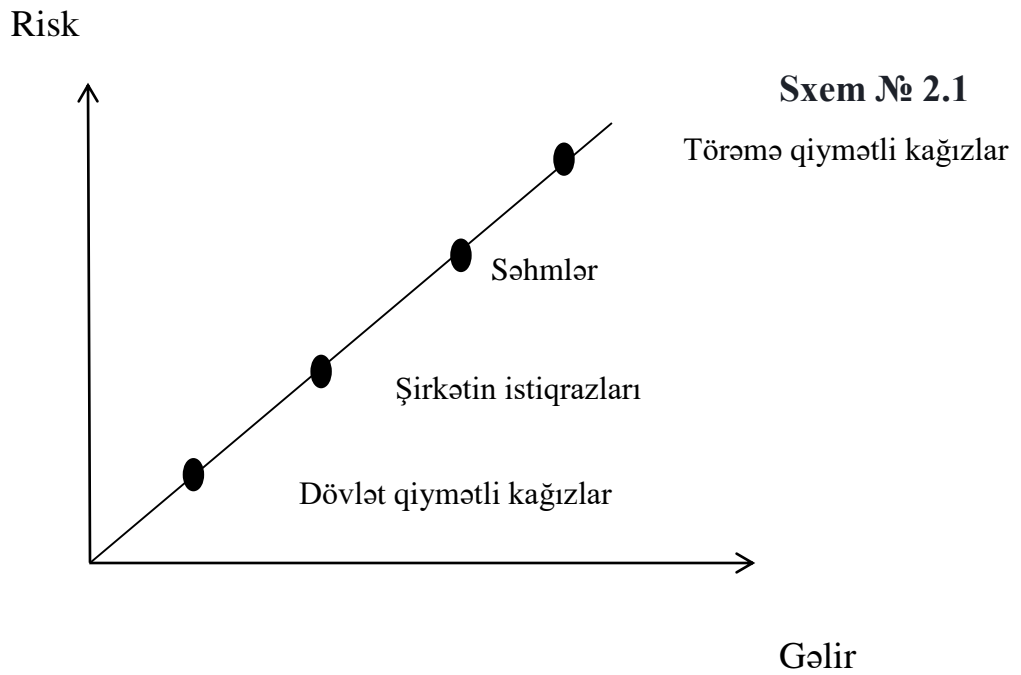
7) Fyuçers - müəyyən olunmuş tarixdə müəyyən baza aktivinin qabaqcadan razılaşdırılmış qiymətlərlə satılması və alınması haqqında öhdəliyini göstərən standartlaşdırılmış birja kontraktını ehtiva edən qiymətli kağızdır. Fyuçers kontraktlarında iki iştirakçı öz üzərinə kontraktda qeyd edilən müddətdə əmtənin kontraktın imzalandığı ana olan qiymətlə uyğun olaraq satılması və alınması üzrə öhdəlik götürür.

Fyuçers kontraktı bağlandığı vaxt heç nə satılmır və alınmır. Sadəcə kontrakt imzalandıqda hər iki tərəf öz üstünə aktivin satılmasına və alınması dair öhdəlik götürür. “fyuçers kontraktının alqısı” ilkin birja aktivini kontraktın icra anı çatdıqda kontraktın digər tərəfindən qəbul etmək və dəyərini kontrakt bağlanan andaki məzənnə ilə ödəmək öhdəliyi anlamına gəlir. “fyuçers kontraktının satqısı”-, ilkin birja aktivini, kontraktın icra anı çatdıqda, kontraktın qarşı tərəfinə çatdırılması və bunun qarşılığında kontraktın satış qiymətinə uyğun pul vəsaitlərinin alınması kimi izah edilir.

Qiymətli kağızların önəmli keyfiyyətlərindən biri onun investisiya xüsusiyyətli olmasıdır. Bu özünü onun gəlirlilik, likvidlik və etibarlıq xüsusiyyətlərində göstərir. Qiymətli kağız nominal dəyərə sahib olaraq müəyyən miqdarda real kapitalı ifadə edir. Qiymətli kağızın bazar qiyməti onun nominal qiymətindən köklü surətdə fərqlənə bildiyindən, gəlirlilik müxtəlif olur. Qiymətli kağızların gəlirliliyi dividend, faiz və digər formada ola bilər.

Qiymətli kağızların likvidliyi-onların alqı-satqı vasitəsilə pul vəsaitlərinə çevrilə bilməsidir.

Qiymətli kağızların etibarlılığı- onun gətirdiyi gəlirin sabit olması ilə əlaqədardır və bir çox amillərdən asılıdır.

İnvestisiya dedikdə ilk öncə risk anlayışını nəzərdən qaçırmaq olmaz və yuxarıda göstərilən sxemdə risklilik baxımından gəlir gətirən qiymətli kağızların mövqeləri göstərilmişdir.

Mövzunu davam etdirərək cari ilin ilk rübü üçün Bakı Fond Birjasında keçirilən əməliyyatlar çərçivəsində qiymətli kağızlar bazarında qeydə alınan rəqəmlər və ümumi icmal ilə tanış olaq. Qiymətli kağızlar bazarının 2017-ci ilin I rübü ərzində artım müşahidə olunmuş və pozitiv kəmiyyət göstəriciləri qeydə alınmışdır. Statistik məlumata görə, 2017-ci ilin yanvar-mart ayları ərzində qiymətli kağızlar bazarı keçən ilin eyni dövründəki müqayisədə 33% artışı göstərərək 2,280 milyard manat rəqəmində dayanmışdır. Qiymətli kağızların təkrar bazarı hesabat dövrü ərzində 89% yüksələrək 1,1 milyard manatdan artıq bir rəqəm nümayiş etdirmişdir. Korporativ qiymətli kağızlar bazarlarında isə 11%- azalması baş versədə, dövlət qiymətli kağızlar bazarı 84% artmışdır.

Diagram № 2.1

Ümumi göstəricilər						
	2017		2016		məbləğ üzrə fərq	bazar payı (%)
	yanvar - mart		yanvar - mart			
	əqd sayı	məbləğ (AZN)	əqd sayı	məbləğ (AZN)		
Korporativ qiymətli kağızlar	692	1,033,096,355	462	1,157,679,302	-10.8%	45%
İlkin bazar	24	858,607,150	35	1,031,159,182	-16.7%	
Təkrar bazar	668	174,489,204	427	126,520,120	38%	
Dövlət qiymətli kağızları	83	284,139,544	47	154,463,808	84%	12%
İlkin bazar	44	279,391,503	21	76,477,659	3.6 dəfə	
Təkrar bazar	8	4,748,042	26	77,986,148	-94%	
Törəmə maliyyə alətləri	17,039	960,677,666	8,416	397,697,960	2.4 dəfə	42%
Repo/əks-repo	6	2,696,749	0	0		0%
Qiymətli kağızlar bazarı	17,820	2,280,610,314	8,925	1,709,841,069	33%	100%
İlkin bazar	68	1,137,998,653	56	1,107,636,841	3%	
Təkrar bazar	17,715	1,139,914,912	8,869	602,204,228	89%	

Mənbə: Fimsa.az

Maliyyə institutlarının və real sektor təmsilçilərinin fond bazarı vasitəsilə hesabat dövrü ərzində öz kapitallarını artırmaq meylləri korporativ qiymətli kağız bazarının səhm hissəsində əməliyyatların həcmnin 7,9 dəfə artıraraq 830 milyon manat olmasına səbəb olmuşdur. Ümumilikdə öncəki hesabat dövrü ilə müqayisədə ilkin səhm bazarında bağlanan əqdlərin məbləği 58 dəfədən çox yüksələrək 777 milyon manat həddinə çatdırmışdır.

Korporativ istiqrazlarla bağlanmış əqdlərə gəldikdə hesabat dövründə bu həcm keçən ilin eyni dövründəki müqayisədə 80% azalaraq 203 milyon manat olmuşdur.

Digər tərəfdən xarici valyutada qoyulmuş korporativ istiqrazların həcmi 83% artaraq 31 milyon manata çatmışdır.

Hesabat dövrü müddətində Mərkəzi Bank tərəfindən manata olan təzyiqin qarşısının alınması məqsədilə həyata keçirilmiş not buraxılışları dövlət qiymətli kağızları bazarında gedən əməliyyatların həcmnin artım dinamikasına səbəb olmuşdur.

Dövlət qiymətli kağızları bazarında Hesabat dövründə əqdlərin həcmi üzrə göstəricilərə gəldikdə ötən illə müqayisədə bu rəqəm 84% yüksələrək 284 milyon manat olmuşdur. Təkcə elə bunun 207 milyon manatından bir qədər çoxu Mərkəzi Bankın ilkin bazarda notları ilə bağlanan əqdlər təşkil etmişdir. Dövr ərzində qısa və ortamüddətli dövlət istiqrazları 72 milyon manatdan artıq yerləşdirilmişdir. Qısamüddətli dövlət istiqrazları üçün orta çəkili gəlirlilik həddi 16.58% olmuşdur. Təkrar bazarda dövlət istiqrazları ilə bağlanan əqdlərinin məbləği 4,7 milyon manat təşkil etmişdir.

Bakı Fond Birjasında hesabat dövrü ərzində valyuta əsaslı törəmə maliyyə alətləri üzrə cəmi məbləği 903 milyon manat təşkil edən və cəmi dəyəri 57 milyon manat olan əmtəə əsasında törəmə maliyyə alətləri vasitəsilə ticarət əməliyyatları gerçəkləşdirilmişdir. Törəmə maliyyə alətləri bazarının cəmi həcmi 961 milyon manat məbləğində olmuşdur və bazarda keçən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 2,4 dəfədən çox artım qeydə alınmışdır.

Hesabat dövründə qiymətli kağızlarla aparılan repo əməliyyatlarının ümumi həcmi 2,7 milyon manat təşkil etmişdir. Bunun 63%-ni rəqəmlə ifadədə 1,7 milyon manatı dövlət istiqrazları ilə aparılan 4 repo əməliyyatı olmuşdur. Korporativ istiqrazlar üzrə bu rəqəm 998 min manat məbləğində olmaqla 2 repo əməliyyatı qeydə alınmışdır.

Normalda maliyyə bazarlarında qiymətli kağızların emitent tərəfindən buraxılmasında əsas məqsəd iri layihənin icarsının həyata keçməsi üçün maliyyə vəsaitləri cəlb edilməsi və ya büdcə kəsrinin bağlanması üçün maliyyə resurslarının artırılmasıdır. Lakin təəssüflər olsun ki, Azərbaycanın fond bazarında qiymətli kağızların alqı-satqı dövrüyyəsi o qədər də yüksək səviyyədə deyil. Hüquqi şəxslər

qiymətli kağızlar bazarında o qədər də aktiv deyillər, fiziki şəxslərin qiymətli kağızlar haqqında ümumi məlumatları yoxdu, məlumatları olsada qiymətli kağızların alqı-satqısına inamı yoxdur. Demək olar ki, fiziki şəxslərin qiymətli kağızlar bazarında iştirakı, digər qonşu ölkələrlə müqayisədə həddindən artıq aşağı səviyyədədir.

Diaqram № 2.2

	Özəl sektora daxili kredit	Səhm əməliyyatlarının həcmi	İstiqraz əməliyyatlarının həcmi
Qərbi Avropa ¹	107	67	61
Türkiyə ²	75	50	26
Şərqi Avropa ³	71	11	~0
Rusiya ⁴	59	12	12
Qazaxıstan ⁵	34	2	4
Azərbaycan ⁶	20	1	7

Mənbə: AR Mərkəzi Bank, Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası və Fond Birjaları

Yuxarıdakı diaqramda dediklərimizi bi daha təsdiq etmişdir. Rəqəmlər qiymətli kağızların ÜDM-də faizlə payını göstərir.

III Fəsil. Maliyyə Bazarının inkişaf istiqamətləri və onu tənzimləyən dövlət institutları

3.1 Mərkəzi Bankın maliyyə bazarının inkişaf istiqamətlərində rolu

Mərkəzi Bank dövlət bankıdır və indiyədək qəbul edilmiş əlavə və dəyişiklikləri çıxmaq şərtilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 10 dekabr 2004-cü ildə imzalanmış “Mərkəzi Bank haqqında qanunla” fəaliyyətini davam etdirir. Mərkəzi Bank dövlətin maliyyə agentini rolunu oynayır. Mərkəzi Bank Maliyyə Nazirliyi ilə razılaşdırılmış şərtlərlə dövlətin maliyyə agentini kimi funksiyalarını öz üzərinə götürə bilər. Mərkəzi Bank maliyyə agentini olaraq dövlətə məxsus borc qiymətli kağızları yerləşdirmək və onlarla müxtəlif əməliyyatlar yürütməklə dövlət borcuna xidmət göstərə, həmçinin qanunla müəyyən olunmuş qaydada digər maliyyə əməliyyatlarını gerçəkləşdirə bilər.

Mərkəzi Bank məqsədlərinə çatmaq üçün xarici və yerli kredit təşkilatlarla aşağıdakı qeyd edilən əməliyyatları aparmaq hüququna sahibdir:

- vekselləri, çekləri, qiymətli daşları və qiymətli metalları, həmçinin bunlardan hazırlanmış məmulatı satmaq, almaq və saxlamaq;
- xarici valyutanı, həmçinin xarici valyutada təqdim olunan ödəniş öhdəliklərini və sənədlərini satmaq və almaq;
- zəmanətlər vermək;
- bank hesabları, habelə depozit hesabları açmaq;
- kassa, hesablaşma, depozit əməliyyatları aparmaq, qiymətli kağızların və digər sərvətlərin qorunub saxlanması və idarə edilməsi üçün onları əldə etmək;
- hər hansı valyutada vekselləri, çekləri ödənişə hazırlamaq;

Sadalanan bu funksiyaların çoxusu qanunla yeni yaradılmış Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasına verilmişdir. Mərkəzi Banklar ölkə qanunvericiliyinə zidd olmayan

hallarda dünya təcrübəsində qəbul edilmiş müxtəlif bank əməliyyatlarını reallaşdırma bilər. Mərkəzi Bank bank əməliyyatlarının keçirilməsi üçün komisyona almaq hüququna sahibdir. Mərkəzi Bank öz əməkdaşlarına, həmçinin qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydalarda fondlara bank xidmətləri təklif edə bilər. klirinq (prosessinq) və hesablaşma əməliyyatlarının inkişafı məqsədilə Mərkəzi Bank qeyd olunan əməliyyatları reallaşdıran təşkilatlara bank hesabları açma bilər.

Mərkəzi Bank xarici dövlətlərin mərkəzi banklarına, hökumətlərinə və pul siyasətinə nəzarət edən orqanlarına, həmçinin Mərkəzi Bankın və ya ölkənin üzv olduğu beynəlxalq təşkilatlara bank xidmətləri göstərmə və təklif edə bilər. Həmçinin o etibarlı emitentlər tərəfindən emisiyaya edilən likvidli borc qiymətli kağızlarını əldə etmək hüququna sahibdir. Qanunvericiliklə qadağan olunmayan hallarda mərkəzi bank mülki-hüquqi əqdləri bağlaya bilər.

Mərkəzi Bank növbəti il üçün oktyabr ayının 1-dən gec olmamaq şərtilə dövlətin pul siyasətinin əsas oriyentirlərini və istiqamətlərini ölkə rəhbərinə təqdim edir və dekabr ayının son gününədək media vasitəsilə ictimaiyyətə açıqlayır. Pul siyasətinin əsas istiqamətlərindən bəhs edərkən, Mərkəzi Bank cari ildə reallaşdırılan pul siyasətinin yekunlarını, həmçinin növbəti il üçün müəyyənləşdirdiyi pul siyasətinin vəzifə və məqsədlərini Mərkəzi Bankdan asılı olmayan və asılı olan amilləri qeyd etməklə onların həyata keçirilməsi qaydalarını göstərir.

Mərkəzi Bankı Pul siyasətini aşağıdakı alətlər vasitəsilə həyata keçirir:

- 1) açıq bazarda əməliyyatların aparılması;
- 2) kredit təşkilatları üçün məcburi ehtiyatların müəyyənləşdirilməsi;
- 3) faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi;
- 4) bank əməliyyatlarının məhdudlaşdırılması;
- 5) kredit təşkilatlarının yenidən maliyyələşdirilməsi;
- 6) depozit əməliyyatlarının aparılması;
- 7) beynəlxalq təcrübədə qəbul olunmuş pul siyasətinin başqa alətləri.

Mərkəzi Bank məqsədlərinə nail olmaq üçün dövlətin valyuta siyasətini müəyyənləşdirir və həyata keçirir. Valyuta siyasəti – dünya iqtisadi inteqrasiya prosesləri kontekstində iqtisadiyyatın xarici və daxili dinamik balansını təchiz etmək, beynəlxalq ödənişləri müəyyən sistem çərçivəsində reallaşdırmaq və tədiyyə balansını nizamlamaq məqsədilə ölkənin strateji və cari məqsədlərinə uyğun olaraq monetar orqanların həyata keçirdiyi tədbirlərin məcmuəsidir. Valyuta siyasəti – ölkə daxili və xarici iqtisadi problemərinin həllinə yönəlik, valyuta tənzimlənməsi və nəzarəti, valyuta bazarı, qızıl-valyuta ehtiyatlarından səmərəli istifadə, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarında iştirak məsələsinə aydınlıq, valyutanın dönərliyi, ölkədaxili və ölkəxarici valyuta problemlərini sistemli formada təhlili kimi ümdə məsələləri özündə birləşdirir.

Mərkəzi Bank həmçinin nağd pul dövriyyəsini təşkilində iştirak edir. Ölkə ərazisində Mərkəzi Bank nağd pul tədavülünün təşkili üçün aşağıda sadalananlar üzrə əməliyyatlar aparır: pul nişanlarına olan tələbatı müəyyən edir; pul nişanları istehsalını təşkili ilə məşqul olur və ya hazırlanmasına sifariş verir, onların saxlanması və daşınmasını təmin edir; pul nisanlarının ehtiyatlarını formalaşdırır və həmin ehtiyatlara sərəncam verir; Mərkəzi Bank və kredit təşkilatları tərəfindən nağd pulun inkassasiyası və saxlanması qaydalarını müəyyənləşdirir; Mərkəzi Bank və kredit təşkilatlarında kassa əməliyyatlarının aparılması qaydalarını müəyyənləşdirir; tədavülə yararsız olan pul nisanlarının əlamətlərini və onların dəyişdirilməsi qaydalarını müəyyən edir.

Mərkəzi Bank yerli valyutanın xarici valyutalara nisbətdə rəsmi məzənnəsini mütəmadi olaraq müəyyənləşdirir və elan edir. Valyuta bazarında məzənnənin 2 funksiyası var: daxili iqtisadi şərtləri və xarici iqtisadi şərtləri dəyərləndirərək, ikisi arasında tarazlığı qurmaqdır və valyuta məzənnəsi də qiymət qəbul edildiyinə görə, o zaman valyuta təklif və tələbini gerçək səviyyə tarazlığında tutmaq lazımdır. Beləlikə, məzənnə daxili qiymətlə xarici qiymət arasında əlaqəni yaradan yeganə vasitədir və ən önəmli makroiqtisadi göstəricilərindən biridir. Məzənnə valyuta istehsal edən sektorlarla

valyuta istehlak edən sektor arasında tarazlığı qoruyur və beləliklə, eyni qayda ilə ixrac sektoru və idxal sektorları arasında stimullasdırma və qorumaçılıq siyasəti həyata keçirir. Məzənnə siyasəti – ölkənin ixracat potensialına və investiya mühitinə təsir edən ən önəmli formalasdırma tədbirlər məcmusudur (məsələn, tədiyyə balansının tənzimlənməsi, ölkənin qızıl-valyuta ehtiyatları). Valyuta məzənnəsinə təsir edən faktorlar: xarici və daxili qiymət səviyyəsi (SGP nəzəriyyəsi); xarici ticarət balansına aid statistik göstəricilər; beynəlxalq kapital hərəkətində dəyişikliklər (məsələn, ölkə daxilində faiz dərəcələrinin artımı: öz növbəsində milli pul vahidinin dəyərini artırır); tədiyyə balansının ayrı-ayrı maddələrində dəyişiklik (ixracat artımı, milli valyutanın güclənməsinə, bu isə, öz növbəsində ölkənin beynəlxalq aləmdə rəqabətqabiliyyətliliyinə mənfi təsir göstərir). Dövlət büdcəsinə aid göstəricilər; xarici borc və faiz ödəmələri; pul miqdarındakı dəyişmələr; Mərkəzi Bankın valyuta-qızıl ehtiyatlarının həcmi; beynəlxalq qurumların ölkə iqtisadiyyatına əlaqəli dəyərləndirmə notları və s.

Mərkəzi banklar pul siyasətinin reallaşdırılması istiqamətində müəyyən etdikləri məqsəd və hədəflərə çatmaq üçün fərqli-fərqli vəsaitlərdən istifadə edirlər. Ancaq bu vasitələrin effektləri isə ölkədən-ölkəyə və ən vacibi də ölkələrin iqtisadi durumuna və struktur özəlliklərinə əlaqəli olaraq mühüm fərqliliklər göstərməkdədir.

Pul siyasətini həyata keçirərkən mərkəzi banklar iki istiqamətdə hərəkət edə bilər:

1. Birbaşa tənzimləyici gücündən istifadə edərək;
2. Mərkəzi bank dolaylı olaraq pul bazarına müdaxilə etmək yolu ilə.

Mərkəzi Bank birbaşa pul siyasətində məqsədlərini reallaşdırmaq üçün bazar qaydaları sərhədlərində deyil, qanuni qaydalar yolundan yararlanır.

1.1. Faiz dərəcələrinə nəzarət. Birbaşa alətləri içərisində MB-nin ən çox istifadə olunanı - faiz dərəcələri üstündə nəzarət sistemidir. Ölkənin baş bankı kredit təşkilatlarına kredit və əmanət əməliyyatlarına görə faiz stavkalarına məhdudiyət tətbiq edə bilər. Bu tətbiqat çərçivəsində müxtəlif sahələrə müxtəlif faiz stavkaları tətbiq edilə bilər və bu vaxt təkmilləşdiriləcək sektorlara açılacaq kreditlərin faiz stavkaları aşağı səviyyədə

tutulur. Burada məqsəd dövlət proqramına uyğun olaraq kredit mənbələrin prioritet sahələrə verməkdir.

1.2. Kredit limitləri. Mərkəzi banklar iqtisadi fəaliyyətlə əlaqədar olaraq kommersiya banklarının sektorlara təmin edəcəkləri kredit miqdarına məhdudiyət tətbiq edə bilər. Məhdudiyət limitləri açılacaq kreditlərə görə fərqləndirilir. İnkişaf etdirilmək istənilən sektorlara ayrılan kredit məhdudiyətlərinin miqdarı yüksək olur, burada məqsəd bu sektorlara kreditlərin istiqamətlənməsini təmin etməkdir.

1.3. Fərqliləşdirilmiş reeskont kreditləri. Reeskont kvotaları bank bazasında, bankların məqsədlərinə, risk səviyyəsinə yaxın olaraq, likvid ehtiyacı ilə əlaqəli müəyyənləşdirilir. Bunun məqsədi də kvotaların köməyi ilə yerli kommersiya bankların reeskont pəncərəsindən daha çox istifadə edə bilməsini, bununla da maliyyə baxımından bəzi sektorların dəstəklənməsini təmin etməkdir. Məsələn, mərkəzi bank tərəfindən kənd təsərrüfatı sektoruna daha yüksək qaynaq transfer edən banklarda reeskont kvotaları da yüksək tutulur.

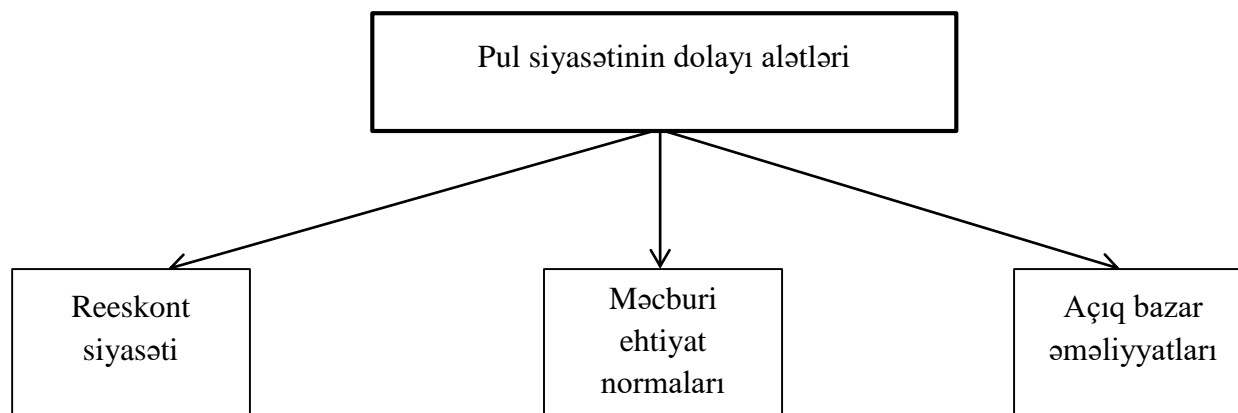
1.4. Disponibilitə tətbiqi. Baş bank kommersiya bankların aktivlərindəki mənbələrin müəyyən bir qismini dövlət istiqraz kağızlarını satınalmağa və ya bankların aktivlərinin müəyyən faizini kassalarında nağd şəklində saxlamağı tələb edə bilər.

1.5. Portfeldə maliyyə aktivlərinin yenidən tənzimlənməsi. Mərkəzi Bank (MB), kommersiya banklarının portfellerində saxlayacaqları maliyyə aktivlərinin nisbətini müəyyənləşdirir. Məsələn, satın alınan istiqraz və səhmlərin hansı fəaliyyət sektoruna aid olmasını, bunların miqdarının və ya nisbətinin nə qədər olacağını müəyyən edə bilər.

1.6. Reklam və ya qeyri rəsmi göstərişlər. Mərkəzi Bankın media qurumları vasitəsilə ölkədə yürüdülcək pul siyasətinin məqsədləri haqqında cəmiyyətə açıqlamaları və ya iqtisadi islahatlar planları haqqında təklif və tövsiyələri, şəxs və şirkətlərin gələcək yatırım qərarlarına təsir edə bilər.

Mərkəzi Bank dolayı pul siyasətinin keçirilməsi yolunda pul bazarında bütün iştirakçılar kimi eyni status sahibdir və bazarda baş verən dəyişikliklərin səbəbkarı mərkəzi bank deyil, birbaşa bazardır.

Sxem № 3.1

Reeskont siyasəti. Mərkəzi Bank reeskont əməliyyatlarını keçirməklə, likvid keyfiyyəti yüksək olan maliyyə varlıqlarının diskont edilməsi şəklində həyata keçirir. Mərkəzi Bank bu üsulla bankların kredit həcməsinə təsir göstərə bilər.

Məcburi ehtiyat normaları. Bu siyasətin Mərkəzi Bank həyata keçirilməsində məqsəd, kommersiya banklarına məxsus portfellerində rezerv pul saxlamaqla (nəqd və ya MB-də depozit şəklində) önlərinə öhdəçilik qoymaqdır. Digər bir sözlə, məcburi ehtiyat normaları bankların passivlərində yer tutaraq bəzi öhdəliklərinin müəyyən hissəsinin faizsiz və nəqd şəklində MB tərəfindən bron olunmasıdır.

Açıq bazar əməliyyatı. Açıq bazar əməliyyatı, MB tərəfindən maliyyə aktivlərinin birinci və ikinci bazarda tərs depo və birbaşa əməliyyatlarında istifadə olunan maliyyə aktivləri içərisində əsas yeri dövlət istiqraz və cari xəzinə borcları sənədləri tutur. Açıq bazar əməliyyatı MB-nin tədavüldəki pul həcmi azaltmaq və ya çoxaltmaq üçün xəzinə və özəl sektora aid bəzi və sənədləri ilə konkret və ya keçici bir müddət üçün alqı-satqı əməliyyatıdır.¹⁸

¹⁸ Zahid Məmməd "Bank fəaliyyətinin əsasları" səh 140-141 Bakı-2015

Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının yaradılmasından sonra Mərkəzi Bankın üzərinə düşən öhdəliklərdə dəyişiklik olmuşdur. Əsas öhdəlik kimi banklararası pul bazarına nəzarət etməkdir. 16 mart 2016-cı il tarixli 1897 nömrəli sərəncamla “Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”-də banklararası pul bazarında aktivliyin artırılması əsas prioritetlərdən biri kimi qəbul olmuşdur. AMB banklararası pul bazarının təkmilləşdirilməsi üzrə fəaliyyətlərini əlaqələndirəcəklər. Vahid ticarət platformasında banklararası əməliyyatların aparılması üzrə təşviqedicilik tədbirləri müəyyən ediləcəkdir. AMB açıq bazar əməliyyatlarında qiymətli kağızların spektrinin genişləndirilməsi imkanlarını nəzərdən keçirəcək və tədbirlər görəcəkdir. AMB, MBNP ilə bərabər, marketmeyker institutunun yaradılması imkanlarını qiymətləndirəcəkdir. Marketmeyker institutunun tətbiqi məqsədəuyğun görülərsə, AMB marketmeykerlərin seçim meyarlarını (maliyyə dayanıqlılığı, aktivlərin həcmi, təcrübəli heyət, sistem əhəmiyyətliliyi, müasir texnologiyaya çıxış və s.), imtiyaz və tələblərini MBNP ilə bərabər müəyyən edəcəkdir.

Bu istiqamətdə əsas gözləntilər banklararası pul bazarında əməliyyatların həcmi yüksələcəkdir ki, bu maliyyə institutlarının likvidlik idarəetməsinə, maliyyə bazarlarının likvidliyinə və səmərəliliyinə müsbət təsir edəcəkdir. Eyni zamanda, təkmil banklararası pul bazarı, açıq bazar əməliyyatları vasitəsilə pul siyasətinin hədəflərinə çatmağa imkan yaradacaqdır. Bu prioritetin 2020-ci ildə məşğulluğa və real ÜDM-ə birbaşa təsiri gözlənilmir.

3.2 Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası maliyyə bazarının inkişaf meylini

müəyyən edən orqan kimi

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin imzaladığı 2016-cı il 3 fevral tarixli, 760 nömrəli Fərmanına istinadən, investisiya fondları, qiymətli kağızlar bazarı, sığorta, kredit təşkilatları (bank, BOKT və poçt rabitə operatoru) və ödəmə sistemləri fəaliyyətinin nəzarəti, lisenziyalaşdırılması, tənzimlənməsi və habelə cinayət yolu ilə mənimsənilmiş pul vəsaitlərinin və s. əmlakın leqallaşdırılması, terrorçuluğun finans edilməsinin qarşısının alınması sferasında nəzarət sisteminin inkişaf etdirilməsi, habelə bu sferalar üzrə nəzarət sisteminin şəffaflığını və cəldliyini qorumaq məqsədi üçün “Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası publik hüquqi şəxs” i təsis edilmişdir.

Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası maliyyə bazarlarının işinin səmərəli formada təmin olunması, həmçinin investorların, kreditorların və sığorta olunanların hüquqlarının qorunması imtiyazı verən publik hüquqi şəxs statuslu bir qurumdur.

Ölkənin investisiya fondu, qiymətli kağızlar bazarının, sığorta və bank fəaliyyəti sahələrinin, habelə ödəmə sistemlərinin şəffaflığının və çevikliyinə təmin edilməsi, eyni vaxta bu sahələrdə nizamlaşdırma və nəzarət sisteminin inkişaf etdirilməsi həmin tapşırıqların tərkib elementidir.

Palatanın fəaliyyət istiqamətləri sadalananlardır: maliyyə bazarlarında vahid siyasətin ərsəyə gətirilməsində iştirak və bu siyasətin tətbiqinin təmin edilməsi; makroprudensial nəzarətin reallaşdırılması; maliyyə bazarlarının nizamlaşdırılması ilə əlaqəli normativ xarakterli aktların qəbul olunması və hüquqi aktların layihələrinin hazırlanmasında yaxından iştirak; maliyyə bazarlarında fəaliyyətlərin lisenziyalaşdırılması, icazələrin verilməsi və ləğv edilməsi; maliyyə bazarlarında hərtərəfli və davamlı nəzarətin təmin edilməsi, yoxlamalar aparılması, hesabatların

alınması; cinayət etməklə əldə olunmuş pul vəsaitlərinin və digər əmlakın hüquqlaşdırılması və terrorçuluğun maliyyə edilməsinin qarşısının alınması sahəsində nəzarətin həyata keçirilməsi, bu sahədə monitoring iştirakçılarının, onlardan daxil olan informasiyaların yığılması və təhlili; depozitlərin sığortalanması sahəsində nəzarət sisteminin fəaliyyətinin həyata keçirilməsi; maliyyə bazarlarında yekdil məlumat sisteminin tətbiqinin təmin edilməsi.

Onun nizamnamə fondu 5.000.000 AZN-dir. Palatanın əmlakı təsis edən tərəfindən ödənilmiş nizamnamə fondundan, ona təsis edən tərəfindən təqdim edilmiş digər əmlakdan, qanunla müəyyən edilmiş hallarda Palatanın nəzarəti altında olan subyektlər tərəfindən ödənilmiş haqlardan və digər vəsaitlərdən formalaşır. Palataya məxsus əmlakı üzərində istifadə, sahiblik, sərəncam vermək hüquqları Palataya aiddir. Onun sərbəst maliyyə aktivləri ölkənin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyində qorunub saxlanılır. Palata onun öhdəliyinə verilmiş əmlakdan yalnız Nizamnamədə müəyyən edilmiş məqsədlər üçün istifadə edir. Dövlət Palatanın öhdəliklərinə cavabdehlik daşımır və onun işi ilə əlaqəli zərər yalnız palataya verdiyi əmlakın dəyəri həddi qədər riski daşır.

Qanunla palatanın sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olaması qadağandır. Onun əsas məqsədi gəlir əldə etmək deyildir. Onun fəaliyyəti zamanı əldə etdiyi vəsaitlər və ya gəlirlər özünün maliyyələşməsinə və fəaliyyətinin yüksək səviyyədə olmasına yönəldilir.

Palatanın idarəetmə orqanları gəlincə o İdarə Heyətidir və Direktorlar Şurası tərəfindən idarə olunur. Burada ən yüksək səlahiyyət Direktorlar Şurasındadır ki, bu şura palatanın, həmçinin İdarə Heyətinin fəaliyyətinə ciddi nəzarət edir və onu dəqiqliklə yoxlayır. Direktorlar Şurası, üzvlərini qeyd etsək sədr və müavini daxil ümumi olaraq, 5 nəfər üzvdən ibarətdirlər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Direktorlar Şurasının sədrini, müavinini və digər üzvlərini vəzifəyə təyin həmçinin eyni hüquqla vəzifədən

azad edir. Qayadaya görə Direktorlar Şurasının üzvlərinin fəaliyyət müddəti 5 il kimi qəbul edilmişdir. İdarə Heyəti və Direktorlar Şurasının üzvləri, həmçinin Palatanın bütün digər vəzifəli hesab olunan şəxsləri Palatada işlədikləri müddətdə pedaqoji, yaradıcılıq və elmi fəaliyyəti istisna olmaqla, mənfəət və ödənişli fəaliyyət sahəsində, həmçinin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq onlar üçün qanunla qadağandır. İdarə Heyətinin üzvləri və, Direktorlar Şurasının həmçinin palatanın bütün vəzifəli şəxsləri hüquqi şəxslərin idarəetmə orqanlarında vəzifə əldə edə və tuta bilməzlər.

Daha öncə yuxarıda da vurğuladığımız kimi palata özünü maliyyələşdirən bir qurumdur. Qaydalara görə nəzarət subyektlərinin ödəyəcəkləri haqlar müəyyən olunarkən Palatanın əsaslı fəaliyyətinin və maliyyə bazarlarının sabit, effektiv və sağlam inkişafının təmin edilməsi prinsipləri əsas götürülür. Palataya aşağıda sadalanan nəzarət subyekt və ya qurumları tərəfindən haqlar ödənilir: bank olmayan kredit təşkilatları; banklar; sığortaçılar və təkrarsığortaçılar; poçt rabitəsinin milli operatoru; investisiya fondları; fond birjalrı; mərkəzi depozitar; investisiya şirkətləri; investisiya fondunun idarəçisi; kredit büroları; klirinq təşkilatları; investisiya fondunun depozitari; idman mərc oyunlarının operatorları; lotereya təşkilatçıları (istisna olaraq stimullaşdırıcı lotereyalar).

Bu qaydalarla sabit məbləğ qismində nəzarət subyektləri üçün müəyyən edilmiş dövrü ödəmələr və onlar üzrə maksimum məbləğlər, həmçinin yığımlar “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi” tərəfindən müəyyən edilən ötən ilin orta illik istehlak qiymətləri indeksi nəzərə alınmaqla 2018-ci ildən başlayaraq hər il üçün aşağıdakı düsturla yenidən hesablanır:

$$S_T = S_0 \times \frac{\prod_{t=2017}^{T-1} CPI_t}{100^{T-2017}}$$

Burada:

S_T – T ili üçün palataya ödəniləcək olan haqların məbləği;

S_0 – sabit məbləğ formasında müəyyən edilmiş dövrü ödəniş və onlar üçün maksimum hədlərin və yığımların məbləği;

T – haqların hesablanması ili;

CPI_t – t ili üçün istehlak qiymətləri indeksi.

**Nəzarət subyektlərinin illik dövrü ödəniş
CƏDVƏLİ**

AZN-lə ifadə edilmişdir Cədvəl № 3.1

Nəzarət subyekti	Fərqləndirmə meyarı	Ödəniləcək məbləğ	Maksimum hədd
Bank	Cəmi aktivləri 1 milyardan çox	Sabit məbləğ 800.000	
	Cəmi aktivləri 500 milyon – 1 milyard arası	Sabit məbləğ 500.000	
	Cəmi aktivləri 500 milyondan az	Sabit məbləğ 300.000	
Bank olmayan kredit təşkilatı	Cəmi aktivlər 20 milyondan çox	Sabit məbləğ 50.000	
	Cəmi aktivləri 3-20 milyon arası	Sabit məbləğ 30.000	
	Cəmi aktivləri 3 milyondan az	Sabit məbləğ 15.000	
Poçt rabitəsinin milli operatoru		Sabit məbləğ 70.000	
Sığortaçı (Qeyri-həyat)	Daxil olan sığorta və təkrarsığorta haqları 30 milyondan çox olduqda	$180.000 + (H^1 - 30 \text{ mln}) \times 1\%$	Bir sığortaçı üzrə 700 000
	Daxil olan sığorta və təkrarsığorta haqları 10-30 milyon aralığında olduqda	$40.000 + (H - 10 \text{ mln}) \times 0.70\%$	
	Daxil olan sığorta və təkrarsığorta haqları 10	$H \times 0.40\%$	

	milyondan az olduqda		
Sığortaçı (Həyat)	Daxil olan sığorta və təkrarsığorta haqları 30 milyondan çox olduqda	$198.000 + (H - 30 \text{ mln}) \times 1.1\%$	Bir sığortaçı üzrə 750 000
	Daxil olan sığorta və təkrarsığorta haqları 10-30 milyon aralığında olduqda	$44.000 + (H - 10 \text{ mln}) \times 0.77\%$	
	Daxil olan sığorta və təkrarsığorta haqları 10 milyondan az olduqda	$H \times 0.44\%$	
Təkrarsığortaçı (müstəsna fəaliyyət növü olduqda)	Xaricdən və daxildən daxil olan təkrarsığorta haqları 30 milyondan çox olduqda	$180.000 + (H - 30 \text{ mln}) \times 1\%$	Bir təkrarsığortaçı üzrə 700.000
	Xaricdən və daxildən daxil olan təkrarsığorta haqları 10-30 milyon aralığında olduqda	$40.000 + (H - 10 \text{ mln}) \times 0.70\%$	
	Xaricdən və daxildən daxil olan təkrarsığorta haqları 10 milyondan az olduqda	$H \times 0.40\%$	
Fond birjası		Sabit məbləğ 15.000	
İnvestisiya şirkəti		Sabit məbləğ 10.000	
Mərkəzi depozitar		İllik xalis mənfəətinin 30%	250.000
Klirinq təşkilatı		15.000	
İnvestisiya fondu		20.000	
İnvestisiya fondunun idarəçisi		10.000	
Kredit bürosu		Toplanan xidmət haqqının 10%-i	250.000
Lotereya təşkilatçısı		Sabit məbləğ 160.000	
İdman mərc oyunları operatoru		Sabit məbləğ 475.000	

Mənbə: fimsa.az

palata tərəfindən təqdim olunan dövrü ödənişlər hesab-faktura üzrə rublük əsasda aşağıda müəyyən edilmiş qaydada ödənilir:

- təkrarsığortaçıların və sığortaçıların rublük dövrü ödənişləri müəyyən edilən qaydada hesablanıb, cari ilin keçən rubləri üzrə artıq icra edilmiş dövrü ödəmələr çıxılmaqla gələcək rübün ilk ayının sonuna kimi ödənilir;

-kredit bürolarının rublük dövrü ödəmələri elə həmin rübdə yığıldığı xidmət haqlarının müəyyən olunmuş hissəsi həcmində gələcək rübün ilk ayının sonuna kimi ödənilir;

Digər nəzarət qurumları rublük dövrü ödəmələrini müəyyən olunmuş illik haqları bərabər hissələrə bölməklə həmin rübün ilk ayının sonuna kimi ödəyir. Yığımlar birdəfəlik şəkildə palata tərəfindən təqdim edilən hesab-faktura üzrə icra olunur. Dövrü ödənişlərin icrası üçün palata hesab-fakturanı müəyyən olunmuş ödəniş müddətində ən aşağısı 10 iş günü qalmış nəzarət subyektinə təqdim edir. Yığımlarla əlaqəli hesab-faktura nəzarət subyektinə ən gec 3 iş günü əvvəl nəzərdə tutulan fəaliyyətin həyata keçirilməsindən təqdim olunur. Nəzarət subyekti 10 iş günü müddətində təqdim edilmiş hesab-faktura üzrə məbləği palatanın bank hesabına köçürür. Attestasiya yalnız müvafiq ödəniş reallaşdıqdan sonra palata tərəfindən həyat keçirilir. Aparılmış attestasiyanın nəticəsindən asılı olmayaraq ödənilmiş yığımlar geri qaytarılmır. Dövrü haqları nəzarət subyektləri bu qaydalarla müəyyən olunmuş ödəmə vaxtından əvvəl ödəyə bilərlər. Belə ki, nəzarət subyekti ödənişin aparılması ilə bağlı vaxtından əvvəl əlavə hesab-fakturanın əldə edilməsi üçün palataya rəsmi müraciət ünvanlayır.

NƏTİCƏ və TƏKLİFLƏR

Məlumdur ki dünya ölkələrinin özünün fərqli iqtisadi sistemi vardır. Xüsusilə bunlardan ikisi inzibati amirlik və bazar iqtisadi sistemi daha çox fərqləndirilir. Hal-hazırda bazar iqtisadi sistemi getdikcə daha çox yayılmağa başlamışdır. Sistem dəyişikliyinə keçid baş verdikcə bu tip ölkələrin maliyyə bazarlarında boşluqlar və problem yaranmağa başlayır. Azərbaycan da iqtisadi sistem baxımından keçid ölkələr sinfinə daxildir. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün qiymətlərin liberallaşdırılması, özəlləşdirmə, xarici investorların ölkəyə cəlbi və birgə müəssisələrin yaradılması, iqtisadi islahatların aparılması və bu istiqamətdə müxtəlif qanunların qəbulu, iqtisadi yol xəritələrinin hazırlanması görülən tədbirlərin bir hissəsidir. Maliyyə bazarının inkişafını müəyyən edən amil xarici investisiya axınlarının yaranmasını təmin etməkdir. İnvestisiya artımına fokuslanan zaman onun gətirəcəyi riskləridə gözdə tutmaq lazımdır. Bunun üçündə maliyyə sisteminin önəmli seqmentlərindən olan sığorta sektoru inkişaf etdirilməlidir. Sığorta sektorunda artım birbaşa olaraq ölkə ÜDM-nin artımı deməkdir. Amma təəssüflər olsun ki, Azərbaycanda sığorta haqlarının ÜDM-də ümumi çəkisi 0.8 faizdir.

Atılan addımlar və görülən tədbirlərə baxmayaraq keçid ölkələrinin bir çoxunda, eləcə də Azərbaycanda maliyyə bazarlarının durumu ürəkaçan deyil. Bunun bir neçə səbəbləri vardır. Belə ki, informasiya bazasının zəif olması, bürokratik əngəllərin yüksək səviyyədə olması, bankların üzləşdiyi risklərin ümumilikdə maliyyə bazarlarında volatilliyə rəvac olması, maliyyə institutlarında kapitallaşma və likvidlik problemlərinin olması, həmçinin investorlar üçün yaradılan mühitin şəffaf olmaması, innovativ tətbiqə meyilliyin olmaması, maliyyə savadsızlığı, həmçinin maliyyə bazarının aktiv iştirakçısı olan bankların üzərində ciddi dövlət nəzarəti və bank sektorunun monopolistlərin əlində cəmləşməsi bunlara misal ola bilər.

Mövzu ilə əlaqəli aşağıda sadlanan təklifləri verə bilərik:

1) Azərbaycanda maliyyə bazarı xüsusilə onun əsas seqmenti olan qiymətli kağızlar bazarı o qədər də ürəkaçan səviyyədə deyil. Bakı Fond Birjasına nəzər salsaq görərik ki

qiymətli kağızların alqı-satqısı kəmiyyətcə aşağı miqdardadı. Bu prosesi stimullaşdırmaq üçün fiziki və hüquqi şəxslər arasında informasiya təminatını bir üst səviyyəyə qaldırmalı, investora qiymətli kağız bazarında yatırılan investisiyaların riski və gəlirliyi haqqında ətraflı məlumatı təmin etməlidir.

2) Qeyri-maliyyə və maliyyə güzəştləri tətbiq etməklə şirkətləri fond birjalarında listingə marağı artırmaq.

3) Qiymətli kağız bazarının təkmilləşməsi üçün investorların cəlbi ən önəmli məsələdir. Zəncirvari şəkildə investorların cəlbi üçün hissə əlverişli mühit yaradılmalıdır ki, bunlardan da ən vacibi vergi yığımının şəffaflaşdırılması və vergi güzəştlərinin tətbiqidir.

4) Qısa müddətdə investisiya fonrları və investisiya bankları yaradılması məqsədəuyğundur.

5) Azərbaycanın bir çox iqtisadi sahələrində olduğu kimi maliyyə bazarlarının bank və sığorta sektorlarında da inhisarlaşma çox yüksək həddədir. Bazarın rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün müvafiq dövlət instansiyaları lazımı tədbirlər görməlidir.

6) Cəlb olunmuş xarici investisiyanın böyük qismi neft sektorunun payına düşür, bu investisiyanı diversifikasiya edərək qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirməli, iri layihələrin həyata keçirilməsi üçün dövlətin ehtiyat fondundan maliyyələşməni mümkün olduğu qədər azaltmaq və bunun yanında maliyyələşməni dövlətə məxsus iri şirkətlərin istiqrazlarının buraxılması ilə təmin etmək olar, eləcə də qeyri-dövlət və dövlət qiymətli kağızlarının dünyanın fond bazarlarına çıxışının yaradılması.

7) Xarici investisiyanın cəlbi üçün digər bir fikir “sənaye parkları” adlanan xüsusi sahələrin yaradılmasıdır. Sənaye parkları infrastrukturla təmin olunmuş zonalardır ki, burada xarici investor güzəştli şərtlərlə bu infrastrukturdan istifadə edə bilər.

8) Hal-hazırda ölkədə yüksək infilyasiya tempi müşahidə olunur. Infilyasiya tempinin iki rəqəmli olmasına baxmayaraq ölkədə əksər kommertiya banklarında depozit faiz dərəcələri tək rəqəmlidir ki, buda müştərinin banklara depozit yerləşdirməsinin mənasız

olmasına gətirib çıxardır. Bununla yanaşı kommersiya banklarında kredit faiz dərəcələri olduqca yüksəkdir ki, buda real investorum kredit əldə edib istənilən sahəyə investisiya yatırmasına mane olur. Kredit faiz dərəcələri mümkün qədər tək rəqəmli olmalıdır.

9) Yerli fond birjasının dünya təcrübəsinə uyğun təkmilləşdirilməsi, yeni ticarət sisteminin tətbiqi, törəmə və baza maliyyə alətlərinə geniş ticarəti imkanların tanınması. Qiymətli kağızlar üzərində hüquqların uçotu və qeydiyyatı mexanizmlərinin daha da sadələşdirilməsi.

10) Azərbaycanda investisiya şirkətləri fəaliyyət göstərsədə, say etibari ilə çox azdır. Investisiya şirkəti yaratmaq üçün yazılan normativ hüquqi baza və qanun təkmilləşdirilməlidir.

11) ABŞ modelinə uyğun olaraq kiçik və orta sahibkarlığın stimullaşdırılması üçün onlara ayrıca alternativ birja ticarəti platforması qurulmalı və həmin fond bazarına maliyyələşməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

12) bank sektorunda bazar risklərinin idarə olunması üçün hedcinq alətlərinin təminatı.

13) bank sistemində likvidliyin və kapitallaşmanın təmin edilməsi.

14) Maliyyə bazarında maliyyə hesabatlarının aparılması, informasiya bazasının yaradılması və toplanması tədbirlərinin həyata keçirilməsi, bu yöndə kadr hazırlığına başlanılması məqsədəuyğun hesab olunur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. S.Z. İsayev “İnvestisiya fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi” I Buraxılış Bakı-2011
2. Z. F. Məmməd, Vidadi Zeynalov “Maliyyə pul tədavülü kredit” Bakı-2007
3. A. Abbasov “Qiymətli kağızlar və onlarla əməliyyatlar” Bakı-2007
4. Z. F. Məmməd “Bank fəaliyyətinin əsasları” Bakı- 2015
5. P. Mladjenovic “Fond birjasında investisiya” Bakı-2011
6. Z.F Məmməd, M.A. Abbasbəyli “ Bank sektorunda böhran, pul siyasətli və maliyyə bazarlarına nəzarət modeli: Aktual meyllər və dünya təcrübəsi” Monoqrafiya-Elmi nəşr Bakı-2016
7. Q.Əliyev “İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi” Bakı-2017
8. D. Bağırov, M. Həsənli “Maliyyə”. Bakı- 2011
9. E. Sadıqov “ Bank Əməliyyatları” Dərs vəsaiti, Bakı-2010
10. 2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının inkişafı” haqqında Dövlət Proqramı icrası . 16 may 2011-ci il
11. M. Atakişiyev, N. Şixəliyeva, R. Nurəliyeva “Maliyyə menecmenti”. Bakı -2010
12. L. Əliyeva, V. İ. Bayramov “Azərbaycanda sığorta sistemi: iqtisadi və sosial proseslərə multiplikator təsiri kimi” Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2011, 108 səh.
13. Z.F. Məmməd “Pul, Kredit, Banklar” Bakı, Azər nəşr, 2010, səh 320.
14. N.N. Xudiyev “Sığortanın əsasları” Bak-2016, səh 118
15. A. Hüseynov, M.M. Sadıqov, V.Z. Zeynalov “Korporativ Maliyyə” Bakı-2007
16. В. Н. Лиховидов “Фундаментальный анализ мировых валютных рынков: методы прогнозирования и принятия решений”. — г. Владивосток — 1999 г. — 234 с.; ил
17. Л. И. Колмыкова “Фундаментальный анализ финансовых рынков” Москва-2008.

18. Warren Baffet, Benjamin Graham, David.L. Dood “ Security Analysis” Sixth Edition 2009
19. Azərbaycan Respublikasının “Banklar haqqında Qanunu”
20. Azərbaycan Respublikasının “Sığorta Fəaliyyəti haqqında Qanunu”
21. Azərbaycan Respublikasının “Mərkəzi Bank haqqında Qanunu”
22. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının təsis edilməsi haqqında 2016-cı il 760 nömrəli fərmanı
23. 2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının inkişafı” Dövlət Proqramı
24. Azərbaycan Respublikasının “Qiymətli Kağızlar Bazarı haqqında Qanun”
25. cbar.az-Mərkəz Bankın rəsmi web sahifəsi
26. cesd.az –İqtisadi Araşdırmalar Mərkəzinin sahifəsi
27. fimsa.az-Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının sahifəsi
28. president.az
29. e-gov.az -Elektron Hökumət Portalı
30. bfb.az –Bakı Fond Birjasının sahifəsi
31. banco.az
32. banker.az
33. pul.info.az
34. kayzen.az

РЕЗЮМЕ

В бизнесе в течение самого короткого периода времени, что делает лучший выбор времени, очень трудно достичь наилучших результатов. Можно ли достичь наилучших результатов в кратчайшие сроки, сделав лучший выбор времени на финансовых рынках с использованием фундаментальных методов анализа? Фундаментальный анализ мы хорошо «независимо от того, как много времени, поэтому эд EгUz получить больше отдачи» это не будет ошибкой сказать. Короче говоря, метод фундаментального анализа является лучшим методом в гонке против времени. В то время, лучший результат, чтобы захватить как можно скорее, время решает все.

Снег закончится, как только вы открываете позицию на финансовых рынках, мы можем, это большой успех. Чем короче интервал времени, чтобы открыть нашу успешную позицию и мы можем сказать, что мы выиграли так много денег.

А это возможно только при фундаментальном анализе.

Во-первых, инвесторы должны знать или экспертные профили.

Если инвесторы знают, что это значит *vadec* решить самую большую проблему. Ежедневная торговля, как (торговли) вы делаете? Тогда тоже, даже малейшее движение цен на рынке в течение дня, но вы должны очень внимательно следить.

Если вы в тот же день, 5-минутный период первых графических 20 минут, 60 минут, вы должны двигаться, видя, что произошло в случае 2-часовых занятий и одного участка. Вы должны установить графическое изображение в соответствии с этим периодом.

SUMMARY

Fundamental analysis is the cornerstone of investing. In fact, some would say that you aren't really investing if you aren't performing fundamental analysis. Because the subject is so broad, however, it's tough to know where to start. There are an endless number of investment strategies that are very different from each other, yet almost all use the fundamentals.

The goal of this tutorial is to provide a foundation for understanding fundamental analysis. It's geared primarily at new investors who don't know a balance sheet from an income statement. While you may not be a "stock-picker extraordinaire" by the end of this tutorial, you will have a much more solid grasp of the language and concepts behind security analysis and be able to use this to further your knowledge in other areas without feeling totally lost.

The biggest part of fundamental analysis involves delving into the financial statements. Also known as quantitative analysis, this involves looking at revenue, expenses, assets, liabilities and all the other financial aspects of a company. Fundamental analysts look at this information to gain insight on a company's future performance. A good part of this tutorial will be spent learning about the balance sheet, income statement, cash flow statement and how they all fit together.

**Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Magistratura Mərkəzinin
magistrantı Mehdi Səid Akif oğlunun
“Maliyyə bazarının fundamental təhlili”
mövzusunda magistr dissertasiyasının**

REFERATI

Mövzunun aktuallığı. İqtisadi araşdırmalar apararkən ilk öncə araşdırmaçılar maliyyə bazarlarına yönəlirlər.İqtisadi sistemlərdən asılı olaraq maliyyə bazarlarının xüsusiyyətləridə fərqləndirilir.Hazırda dünya ölkələrin demək olar ki çoxusu bazar iqtisadi sistemindədir. Bazar iqtisadiyyatında maliyyə bazarını analiz edərkən 2 üsuldən: fundamental analiz və texniki analizdən istifadə olunmalıdır. Azərbaycanda sərt mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid ölkədə maliyyə bazarının, eləcə də ümumilikdə maliyyə sisteminin yenidən qurulmasını tələb edirdi. Lakin bu məsələ çox qəliz və iri miqyaslı idi. Uzun illər Azərbaycanda nəinki maliyyə bazarı, həmçinin onun heç bir strukturu; kommertiya və investisiya bankları, birjalar, sığorta təşkilatları və s. fəaliyyət göstərməmişdir. Buna baxmayaraq uğurlu iqtisadi siyasətin nəticəsi olaraq maliyyə sisteminin formalaşması və təkmilləşməsinə nail olunmuşdur ki, təbii olaraq bu inkişaf maliyyə bazarının inkişafına da təsirsiz ötürməmişdir.

Maliyyə bazarı elə bazar formasıdır ki, burada əmtəə kimi maliyyə resursları çıxış edir. Başqa sözlə, maliyyə bazarı pul vəsaitlərinin iqtisadi subyektlər arasında bölgüsünü təmin edən bazardır. Onun əsas məqsədi pul vəsaitlərinin səmərəli şəkildə səfərbər edilməsini və onların maliyyə resurslarına ehtiyacı olanlara ötürülməsini təmin etməkdən ibarətdir. Maliyyə bazarının yaranmasının zəruriliyinin əsas amillərindən biri maliyyə ehtiyatlarının qeyri-bərabər bölgüsüdür.

Respublikamızda maliyyə bazarının inkisafı ilə bağlı bir çox islərin görülməsinə baxmayaraq, onun mövcud vəziyyəti hələ də dünya standartlarına tam cavab vermir və bu sahədə bir çox problemlər özünü biruzə verir. Beləliklə də, ölkəmizdə maliyyə bazarı

formalaşmaqda olan bazar tipinə aid edilir və daha çox tədbirlərin görülməsinə və sistemin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Maliyyə sisteminin həlqələrindən olan maliyyə bazarı dissertasiya işinin obyektini təşkil edir. İşin predmetini isə maliyyə bazarının ümumi və onun strukturlarının-kommersiya banklar, investisiya fondları, sığorta şirkətləri və s fundamental təhlili təşkil edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi mövcud iqtisadi durumda maliyyə bazarının nəzəri əsaslarının öyrənilməsi, fundamental təhlilin yollarının araşdırılması, təhlil nəticəsində problemlərin müəyyən edilməsi, onların həlli yolları tapılması və elmi yanaşmadan davranaraq təkliflərin verilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları. Dissertasiya işində Dövlət Statistika Komitəsinin statistik məlumatları, Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası, Maliyyə Nazirliyinin, Mərkəzi Bankın, Vergilər Nazirliklərinin rəsmi yekun hesabatlarından, Bakı Fond Birjası və Milli Depozit Mərkəzinin rəsmi statistik göstəricilərindən, Milli Məclis və Prezident tərəfindən imzalanmış normativ hüquqi qərar və sərəncamlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

Mövcud iqtisadi sistemdə maliyyə bazarının fundamental təhlili tədqiq edilmiş, bu təhlilin yerli iqtisadi subyektlərə tətbiqi və bu zaman yaranan problemlərin aradan qaldırılması məsələləri ümumi formada şəkildə edilmişdir. Əsas seqmentlər kimi qəbul edilən pul, sığorta və kredit bazarları, valyuta və kapital bazarlarının işlək mexanizmi tədqiq edilmiş və onların qarşılıqlı münasibətləri müəyyən edilmişdir. Dünya maliyyə bazarlarına yeni-yeni gələn və tətbiq olunan investisiya fondları haqqında ətraflı məlumat yığılmış və bu yeni subyektlərin Azərbaycanda fəaliyyət göstərməsi üçün bazar araşdırılmış və rəqabətli bir bazarın yaranması müəyyən edilmişdir. Maliyyə bazarının inkişaf yollarının əsas istiqamətləri müəyyən olunmuş və elmi cəhətdən lazımı tövsiyyə və təkliflər verilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işindən maliyyə bazarının fundamental təhlili, respublikamızda iqtisadi subyektlər üzrə bu təhlilin daha geniş yayılması üçün təklif və tövsiyələr verilmiş, həmçinin bu sahə üzrə dövlət tərəfindən hazırlanacaq layihə və proqramlarda istifadə oluna bilər. Dissertasiya işi giriş hissədən, üç fəsildən, nəticə-təkliflər, ədəbiyyat siyahısından və əlavələrdən formalaşaraq 85 səhifəni əhatə edir. Dissertasiya işində ümumi olaraq 3 diaqram, 5 cədvəldən və 3 sxemdən istifadə edilmişdir. I fəsildə maliyyə bazarının müasir vəziyyəti və onun bir neçə segmenti olan banklar, sığorta şirkətləri, qiymətli kağızlar haqqında məlumat verilmişdir. II fəsildə həmin segmentlərin fundamental təhlili analiz edilmişdir. III fəsildə isə maliyyə bazarının inkişaf istiqamətlərini və onu tənzimləyən dövlət institutları, xüsusilə Mərkəzi Bank və Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası haqqında geniş biliklər oxucuya verilmişdir.